

και απόλαυση¹⁴⁹ πέρα από το *minimum* ικανοποίησης, που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του πιο πάνω σκοπού.

Όπως παρατηρεί ο Ιωάννης Δαμασκηνός: «Καλή μὲν ἡ τεκνογονία, ἣν ὁ γάμος συνέστησε, καὶ καλὸς ὁ γάμος διὰ τὰς πορνείας, ταύτας περικόπτων καὶ τὸ λυσιπῶδες τῆς ἐπιθυμίας διὰ τῆς ἐνόμου μίξεως οὐκ ἔων πρὸς ἀνόμους ἐκμαίνεσθαι πράξεις¹⁵⁰.» Είναι φανερό, ότι η μοναρχοκρατούμενη βυζαντινή Εκκλησία επιδίωξε να περιορίσει, όσο ήταν δυνατόν, τον επικοινωνιακό ρόλο της ερωτικής ἔλξης και της συναφούς δραστηριότητας, πράγμα όμως που, αν τουλάχιστον κρίνουμε από τη φιλολογική παραγωγή της εποχής εκείνης (ακόμη και από λογοτεχνικά είδη που προσιδιάζουν απόλυτα στον εκκλησιαστικό χώρο, όπως η αγιολογία) είναι πολύ αμφίβολο αν πέτυχε¹⁵¹.

149. Βλ. το σχόλιο του Αριστηνού στον κανόνα 32 του Μεγάλου Βασιλείου: «Πρὸς θάνατόν ἐστι κατάγουσα ἁμαρτία, ἡ τῆς σαρκὸς ἡδονή» (στο ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 17519). Βλ. επίσης τον Γρηγόριο Νύσσης που στον κανόνα 4 αποδίδει όλα τα γενετήσια εγκλήματα στη ροπή δι' ἐπιθυμίαν καὶ ἡδονήν (ό.π., σελ. 308). Πρβλ. και BARBARA QUINT, ό.π. (σημ. 38), σελ. 186 κ.ε.

150. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως (ό.π., σημ. 143), σελ. 436.

151. Βλ. H.-G. BECK, ό.π. (σημ. 1), *passim* (ιδίως σελ. 85 κ.ε.).

III.

Ἔρωσ και νόμος στο Βυζάντιο*

Γενικές παρατηρήσεις

Η «εγκληματοποίηση» ορισμένης συμπεριφοράς προϋποθέτει ότι αυτή θίγει κάποια αγαθά, που στο πλαίσιο μιας ἔννομης τάξης έχει κριθεί ότι πρέπει να τύχουν προστασίας. Γι' αυτό και τα αγαθά αυτά, πάντοτε ἄυλα, χαρακτηρίζονται ως «προστατευόμενα ἔννομα αγαθά». Η διαδικασία που μέσα σε κάθε δικαιοταξία ακολουθήθηκε για την επιλογή των αγαθών αυτών, αλλά και η φύση τους, ερευνώνται από την εγκληματολογική θεωρία — και όχι μόνον, γιατί και οι κοινωνιολόγοι, και μάλιστα του δικαίου, αλλά και οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν γνώμη πάνω σε αυτό. Πρέπει δε να τονιστεί, ότι οι βασικές απόψεις των ερευνητών είναι ως προς τα θέματα αυτά εκ διαμέτρου αντίθετες, λογική συνέπεια του ότι οι εκπρόσωποι των διαφόρων «σχολών» εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες.

Η σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων αποτελεί χώρο, στον οποίο πάντοτε και σε όλες τις ἔννομες τάξεις εκδηλώθηκε έντονη η επέμβαση του νομοθέτη, με σκοπό να «τυποποιήσει» τις σχέσεις αυτές. Ο λόγος αυτού του αυξημένου ενδιαφέροντος είναι απλός: οι σχέσεις αυτές επηρεάζουν άμεσα τις κοινωνικές δομές σε όλα τους τα επίπεδα. Με την υπαγωγή τους λοιπόν σε ένα κανονιστικό καθεστώς επιτυγχάνεται η «νομιμοποίηση» εκείνης της μορφής των σχέσεων που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας και των οικονομικών συσχετισμών, επάνω στους οποίους αυτή ήταν δομημένη.

* Αρχική δημοσίευση: ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (επιμ.), Ἐγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1997, σελ. 173-201.

Το πλαίσιο της πολιτειακής νομοθεσίας

Η βυζαντινή έννομη τάξη υπήρξε το αποτέλεσμα της σταδιακής μεταμόρφωσης της ρωμαϊκής, κάτω από την επίδραση δύο βασικών παραγόντων: της επικράτησης του χριστιανισμού και της διαίρεσης του (ρωμαϊκού) κράτους στα τέλη του 3ου αιώνα σε ανατολικό και σε δυτικό. Ανάμεσα στα δύο τμήματα της (ενιαίας) αυτοκρατορίας παρατηρούνταν σημαντικές διαφορές. Έτσι η διαίρεση αυτή αποφασίστηκε (και πραγματοποιήθηκε) με στόχο να προσαρμοστεί το διοικητικό σύστημα στις ιδιομορφίες καθεμιάς περιοχής. Οι ποικίλες όμως ανακατατάξεις και αναδιαρθρώσεις που ακολούθησαν συνετέλεσαν στο να μεγιστοποιηθούν οι διαφορές αυτές.

Η αθρόα παραγωγή νέων νόμων κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο η οποία συγχρόνως αποτελεί και την πρώιμη βυζαντινή, οδήγησε στην εκπόνηση συλλεκτικών εργασιών που είχαν ως προορισμό να διευκολύνουν την εποπτεία του ισχύοντος δικαίου. Οι συλλογές αυτές είχαν αρχικά ιδιωτική προέλευση (Γρηγοριανός και Ερμογενειανός κώδικες), αλλά δεν άργησαν να λάβουν επίσημο χαρακτήρα, πρώτα επί του Θεοδοσίου Β', του επιλεγόμενου Μικρού (Θεοδοσιανός Κώδικας, 438/9) και αργότερα επί του Ιουστινιανού. Το κωδικοποιητικό έργο του τελευταίου όμως δεν περιλάμβανε μόνο τους αυτοκρατορικούς νόμους (Ίουστινιάνειος Κώδικας, 529 η πρώτη έκδοση και 534 η δεύτερη) και τις επίσημες γνωμοδοτήσεις των μεγάλων ρωμαίων νομικών της κλασικής εποχής (Πανδέκτης, 533), αλλά και ένα διδακτικό βοήθημα για τους σπουδαστές της νομικής επιστήμης, με τις γενικές αρχές του δικαίου και τις βασικές ρυθμίσεις του σε όλους τους επί μέρους κλάδους του. Πρόκειται για τις *Εισηγήσεις* που εκδόθηκαν το 533.

Ένα μέρος του έργου αυτού πραγματεύεται το ποινικό δίκαιο, ένα δε κεφάλαιό του είναι αφιερωμένο στην κατηγορία των αξιόποινων πράξεων που μας ενδιαφέρουν εδώ. Ίδου η ελληνική απόδοση του κεφαλαίου αυτού στην παράφραση του αντικήνσορος, δηλαδή καθηγητή της Νομικής Σχολής, Θεόφιλου: «Ἔστι καὶ ὁ Iulios de adulteriis, οὐ μόνον τοὺς ὑβρίζοντας ἀλλότριον γάμον καὶ ὑποβάλλον κεφαλικῇ τιμωρίᾳ, ἀλλὰ γὰρ καὶ τοὺς ἄρρεσι μιγνυμένους. Ὁ δὲ αὐτὸς νόμος καὶ τὸ ἀμάρτημα τοῦ stupru κολάζει, ἤνικα τις βίας ἐκτὸς παρθένον ἢ χήραν σεμνῶς ζῶσαν διαφείρη, εἰς τὸ ἥμισυ δήμευσιν ἐπάγων τῷ τὰ τοιαῦτα πλημμελή-

σαντι τῆς οἰκείας περιουσίας. Εἰ δὲ ἔστιν εὐτελής ὁ ταῦτα πράξας, μετὰ τὸ βασανίσαι αὐτοῦ τὸ σῶμα, relegaton αὐτὸν ποιεῖ¹.»

Σε ἄλλο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου βιβλίου καὶ τίτλου (4.18.8) διαβάζουμε καὶ τὰ παρακάτω: «Εἰσι καὶ δύο Iulioi, ὁ de vi publica κατὰ τῶν βίαν ἔνοπλον ἢ καὶ χωρὶς ὄπλων πλημμελησάντων (...). Εἰ δὲ τις κατὰ βίαν παρθένον ἢ καὶ χήραν ἢ τὴν τῷ Θεῷ ἀφωρισμένην, τουτέστιν ἀσκήτριαν ἤγουν διακόνισσαν, ἀρπάσῃ, ἅμα τοῖς αὐτῷ συνεργήσασι κεφαλικὴν ὑπέχει τιμωρίαν κατὰ τὰ εἰρημένα τῆ τοῦ ἡμετέρου βασιλέως διατάξει...²»

Απὸ τὰ δύο αὐτὰ κεφάλαια τῶν *Εισηγήσεων* προκύπτει με σχετικὴ ἀκρίβεια τὸ περίγραμμα τοῦ ποινικοῦ δικαίου τῶν γενετήσιων σχέσεων κατὰ τὴν ἰουστινιάνεια ἐποχὴ, δηλαδή στις μεσαίες δεκαετίες τοῦ βου αἰώνα. Ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου «σχετική» ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τοῦ περιγράμματος δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι μὴ σοβαρὴ ἐγκληματικὴ πράξις μένει ἐξω ἀπὸ αὐτό. Πρόκειται γιὰ τὴν αἰμομειξία, τῆς ὁποίας οἱ προϋποθέσεις καθορίζονται σὲ ἄλλο μέρος τῶν *Εισηγήσεων*, που ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ κωλύματα τοῦ γάμου.

Τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀντικειμενικῆς υποστάσεως ὄλων τῶν ἐγκλημάτων περὶ τὴ γενετήσια ζωὴ εἶναι ἡ ἐξῶγαμη συνουσία. Ὡς πρὸς τὸ «ἐξῶγαμη» πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ μὴ αἰμομειξία. Σὲ μερικές περιπτώσεις μπορεῖ νὰ ἔχει μεσολαβήσει γάμος. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ ἀνήκει ὁ γάμος αὐτὸς στα στοιχεῖα τῆς ἀντι-

1. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΑΝΤΙΚΗΝΣΟΡΟΣ, Τὰ Ἰνστιτοῦτα 4.18.4 (*Theophili antecessoris Paraphrasis Institutionum*, ediderunt J.H.A. LOKIN - ROOS MEIJERING - B.H. STOLTE - N. VAN DER WAL, Groningen, 2010, σελ. 940 κ.ε.). Τὸ αὐθεντικὸ λατινικὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: *Item lex Iulia de adulteriis coercendis, quae non solum temeratores alienarum nuptiarum gladio punit, sed etiam eos, qui cum masculis infandam libidinem exercere audent. Sed eadem lege Iulia etiam stupri flagitium punitur, cum quis sine vi vel virginem vel viduam honeste viventem stupraverit. Poenam autem eadem lex irrogat peccatoribus, si honesti sunt, publicationem partis dimidiae bonorum, si humiles, corporis coercionem cum relegatione.*

2. *Theophili antecessoris Paraphrasis Institutionum*, ὁ.π., σελ. 944 κ.ε. Ἰδοῦ καὶ τὸ λατινικὸ κείμενο: *Item lex Iulia de vi publica seu privata adversus eos exoritur, qui vim vel armatam vel sine armis commiserint (...). Sin autem per vim raptus virginis vel viduae vel sanctimonialis vel aliae fuerit perpetratus, tunc et peccatores et ei, qui opem flagitio dederunt, capite puniuntur secundum nostrae constitutionis definitionem...*

κειμενικής υποστάσεως της οικείας αξιόποινης πράξης (όπως για παράδειγμα ο γάμος μοναχής). Το γεγονός ωστόσο ότι έγινε γάμος δεν αίρει τον αξιόποινο χαρακτήρα της πράξης, αν ο συγκεκριμένος γάμος ήταν κατά τον νόμο απαγορευμένος και, επομένως, δεν μπορούσε να παραγάγει κανένα έννομο αποτέλεσμα.

Ανάλογα με τα ειδικότερα στοιχεία τους που διαφοροποιούν τον βαθμό του αδικού, δηλαδή την ένταση της προσβολής του προστατευόμενου έννομου αγαθού, διακρίνονται οι επί μέρους πράξεις σε διάφορες κατηγορίες υπό διαφορετικά ονόματα, αντίστοιχα προς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους.

Στη συνέχεια θα εξεταστούν οι κατηγορίες αυτές αξιόποινων πράξεων με την παρουσίαση αφενός μεν των στοιχείων που συνθέτουν την αντικειμενική τους υπόσταση και αφετέρου των συνεπειών τους στο ποινικό δίκαιο καθεμιάς περιόδου. Ως προς το θέμα των περιόδων αυτών πρέπει ευθύς εξαρχής να τονιστεί, ότι τρεις είναι οι βασικοί σταθμοί: Το ιουστινιάνειο δίκαιο, το δίκαιο της Έκλογής, με το οποίο επιχείρησαν οι σύροι αυτοκράτορες (Ίσαυροι), ουσιαστικώς ο Λέων Γ', μία ποινική μεταρρύθμιση³, και το δίκαιο της μακεδονικής δυναστείας. Με το τελευταίο, στο πλαίσιο των κλασικιστικών τάσεων που επικράτησαν επί της δυναστείας αυτής, παρατηρείται μέχρις ενός σημείου επάνοδος στο ιουστινιάνειο δίκαιο (που οι ίδιοι οι νομοθέτες χαρακτήρισαν ως «ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων»)⁴, αλλά οι βασικές αρχές του ποινικού δικαίου της Έκλογής έγιναν σεβαστές.

Οι επί μέρους αξιόποινες πράξεις

Το βαρύτερο από τα εγκλήματα τα σχετικά με τη γενετήσια ηθική είναι η προσβολή υφιστάμενου γάμου, δηλαδή η μοιχεία. Σε αντίθεση όμως προς ό,τι ίσχυσε στα νεότερα δίκαια, μοιχεία στο

3. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, σελ. 164-169.

4. Πρβλ. P. E. PIELER, «ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων und makedonische Renaissance», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (: *Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988*), σελ. 61-77.

Βυζάντιο (και παλαιότερα, βεβαίως, στη Ρώμη) συνιστούσαν οι εξώγαμες σχέσεις με έγγαμη γυναίκα⁵. Η αρχική ποινή της δήμευσης (ίσως και εξορίας) γρήγορα αντικαταστάθηκε στην πράξη με ποινή κεφαλική. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο διατηρήθηκαν οι παλαιές ποινές και, επιπλέον, αναγνωρίστηκε στον σύζυγο το δικαίωμα να θανατώσει τον μοιχό, αν η πράξη ήταν αυτόφωρη (σύμφωνα με τα αμάχητα τεκμήρια που καθιέρωνε ο νόμος)⁶. Η καταδίκη για μοιχεία συνεπαγόταν τώρα πια για τη μοιχαλίδα έγκλειση σε μοναστήρι (αρχικώς προσωρινό για δύο χρόνια που μετατρέπεται σε οριστικό με την τέλεση μοναχικής κουράς, αν μέχρι το τέ-

5. Πρβλ. JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, τόμ. I: *Le droit impérial*, σειρά «Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies» (αρ. 5), Paris, 1990, σελ. 139 κ.ε. Η ανισότητα αυτή στην ποινική μεταχείριση επισημάνθηκε από τους πρώτους ήδη αιώνες στην πατερική γραμματεία. Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός μάλιστα παρατηρεί ότι *ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία* (Ομιλία 37.6, PG 36, στ. 289). Ανάλογες παρατηρήσεις κάνουν επίσης και οι Μέγας Βασίλειος στον κανόνα 9 και Ιωάννης Χρυσόστομος στην Ομιλία επί της Προς Κορινθίους Α' 7.2 (PG 51, στ. 213 κ.ε.). Αυτή η μεροληπτική υπέρ των ανδρῶν αντίληψη φαίνεται όμως να κάμπτεται στους τελευταίους αιώνες. Έτσι το 1340 ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας υποδεικνύει με έγγραφο του στον μητροπολίτη Τραπεζούντος Γρηγόριο (ή Ακάκιο) να προσπαθήσει με κάθε τρόπο να διακόψει τη σκανδαλώδη παράνομη συμβίωση με μία παλλακή του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Βασιλείου του Μεγάλου Κομνηνού, που είχε εγκαταλείψει τη γυναίκα του, εξώγαμη θυγατέρα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου, χαρακτηρίζοντας την παλλακή ως «μοιχαλίδα». Βλ. H. HUNGER - O. KRESTEN - E. KISLINGER - CAROLINA CUPANE, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τόμ. II, σειρά «CFHB» (αρ. 19/2), Wien, 1995, αρ. 129, σελ. 196²⁰ και 198⁶³. Στο έγγραφο γίνεται έμμεση αναφορά στον παραπάνω κανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, που καταλήγει με τη φράση: «Εἰ μέντοι ὁ ἀνὴρ ὁ ἀποστάς τῆς γυναικός, ἐπ' ἄλλην ἦλθε, καὶ αὐτὸς μοιχός, διότι ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ἡ συνοικοῦσα αὐτῷ μοιχαλὶς, διότι ἄλλότριον ἄνδρα πρὸς ἑαυτὴν μετέστησε.» Πάντως, η παραπάνω περίπτωση δεν αποτελεί οπωσδήποτε υπόδειγμα λόγω του εντόνου πολιτικού παρασκήνιου της ὅλης υπόθεσης. Πρβλ. σχετικά E. KISLINGER, «Macht und μοιχεία am Hof von Trapezunt», *JÖB* 44 (1994) (: *Ανδριάς. Herbert Hunger zum 80. Geburtstag*), σελ. 245-253.

6. Βλ. το κεφάλαιο 15 της Νεαρῶς 117.

λος της διατίας δεν δεχόταν ο σύζυγος να συνεχίσει τη συμβίωση μαζί της) και βαριές περιουσιακές κυρώσεις⁷.

Κατά το δίκαιο της Έκλογής επιβαλλόταν στους δύο συνενόχους η ποινή του ακρωτηριασμού της μύτης⁸. Η ίδια ποινή διατηρήθηκε και στο Έκλογάδιον, ένα νομ(οθετ)ικό κείμενο των αρχών του 9ου αιώνα (κατά τη γνώμη μου)⁹, και στη συνέχεια στις νομοθετικές συλλογές των μακεδόνων αυτοκρατόρων, την Είσαγωγή δηλαδή και τον Πρόχειρο Νόμο, επαυξημένη με μαστίγωση και κούρεμα¹⁰. Στην κωδικοποίηση του Λέοντος Σ', τα λεγόμενα Βασιλικά, συνδυάστηκαν οι ποινές των Ισαύρων και των Μακεδόνων (αφού λήφθηκε υπόψη και η Νεαρά 32 του Λέοντος)¹¹, με τις λοιπές κυρώσεις του ιουστινιάνειου δικαίου¹².

Το πενιχρότατο νομολογιακό υλικό δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε, με πόση συνέπεια εφαρμόζονταν οι παραπάνω διατάξεις,

7. Βλ. τη Νεαρά 134.10.1-2. Πρβλ. και το κεφάλαιο 12 της ίδιας Νεαρής. Σχετικά με την έγκλειση σε μονή βλ. K.L. NOETHLICH, «Das Kloster als "Strafanstalt" im kirchlichen und weltlichen Recht», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 80 (1994), σελ. 18-40.

8. 17.27: «Ὁ εἰς γυναῖκα ὑπανδρον μοιχεύων βινοκοπέισθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ μοιχαλὶς...» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 234).

9. Βλ. το κεφάλαιο 17.25 στους D. SIMON - SP. TROIANOS, «Eklögadion und Ecloga privata aucta», *FM II*, σελ. 45-86 (σελ. 72). Πρβλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σελ. 70-78, όπου και αναλυτική παράθεση όλου του σχετικού πηγαιού υλικού. Για τον ρόλο της υποχρεωτικής μοναχικής κουράς πρβλ. ΛΑΙΟΥ, σελ. 113 κ.ε.

10. Βλ. Είσαγωγή 40.51: «Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι σφοδρῶς καὶ κουρευόμενοι βινοκοπέισθωσαν, οἱ δὲ μέσοι καὶ ὑπουργοὶ τῶ τοιοῦτερ μύσει γεγονότες τυπτόμενοι σφοδρῶς καὶ κουρευόμενοι διηνεκῶς ἐξοριζέσθωσαν.» Την ίδια διαταγή (με παράλειψη του σφοδρῶς) επαναλαμβάνει και ο Πρόχειρος Νόμος 39.45 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 364 και 222, αντιστοίχως). Πρβλ. και Είσαγωγή 40.52 / Πρόχειρος Νόμος 39.64.

11. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 130 κ.ε. πρβλ. P. NOAILLES - A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944, σελ. 127 κ.ε.

12. Σε όλο τον τίτλο 60.37 είναι εμφανής η προσπάθεια των συντακτών της κωδικοποίησης να συγκεντρώσουν το εκτεταμένο ετερόκλητο υλικό, απαλείφοντας τις αντιφάσεις μεταξύ των επί μέρους διατάξεων. Βλ. ωστόσο και το σχετικό με τὸς λόγους διαζυγίου χωρίο των Βασιλικῶν 28.7.1 (*BT*, σελ. 1357-1360) με επίσης ποινικό περιεχόμενο αποτελεί συνδυασμό των ιουστινιάνειων Νεαρών 117.8-9 και 134.10 (: 117.8.1-2 / 134.10 / 117.8.3-7 / 117.9).

κυρίως ως προς το μη περιουσιακό τους μέρος¹³. Εντύπωση όμως προκαλεί η προθυμία (ή, έστω, ευκολία), με την οποία γυναίκες ομολόγησαν τη διάπραξη μοιχείας για να επιτύχουν την έκδοση διαζυγίου από το μητροπολιτικό δικαστήριο της Ναυπάκτου, προβάλλοντας ανικανότητα του συζύγου τους (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα)¹⁴.

Η παραπάνω εικόνα συμπληρώνεται από τις φιλολογικές πηγές. Σε ένα έμμετρο κατηγορητήριο κατά των γυναικών, στο οποίο ο μισογύνης ποιητής παρουσιάζει όλα τους τα ελαττώματα, στις συχνές αναφορές για τις μοιχείες που οι γυναίκες διαπράττουν τονίζονται μόνον οι περιουσιακές κυρώσεις:

καὶ ὁ νέος νόμος τοῦ Χριστοῦ ἐτοῦτο βεβαιώνει·
ὅτι ἂν μοιχεύσῃ μίαν φοράν, πικρὰ σοῦ τὴν ὀρθώνει·
ἐπαίρνει ἀπὸ τὴν προῖκαν τῆς καὶ δίδει τὴν τοῦ ἀνδρός τῆς,
καὶ βασανίζεται, ὥστε ζῆ, πεινώντας ὁ λαίμὸς τῆς

και αλλού:

ἔναι νόμος διὰ τὰ χάση
τὸ προικιὸν τῆς, ἂν πλαντάξῃ·
τότεσ ἀπομένει γδούρια,
καὶ πηδοῦν τὴ τὰ γαδούρια¹⁵.

Βέβαια το ποίημα αυτό προέρχεται από τις αρχές του 16ου αιώνα, αλλά οπωσδήποτε απηχεί τις εμπειρίες των τελευταίων βυζαντινών αιώνων. Ίσως λοιπόν στους αιώνες αυτούς να είχε περιοριστεί η δίωξη της μοιχείας στην επιβολή των περιουσιακών μόνο κυρώσεων σε συνδυασμό με τα κατασταλτικά μέτρα της Εκκλησίας.

13. Για τις περιουσιακές κυρώσεις υπάρχουν οπωσδήποτε περισσότερα στοιχεία. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μια παρεμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11ου αιώνα», *Μνήμη Ν. Χωραφά, Η. Γάφρου, Κ. Γαρδάρια*, τόμ. Β', Αθήνα-Κομοτηνή, 1986, σελ. 283-289. Πρβλ. και D. SIMON, «Das Ehegüterrecht der Peira. Ein systematischer Versuch», *FM VII*, σελ. 193-238 σποραδικά.

14. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννου Αποκαύκου», *Βυζαντινά* 16 (1991), σελ. 46-63 (σελ. 46 κ.ε., 55 κ.ε.).
15. Βλ. K. KRUMBACHER, «Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel», *Sitzungsberichte der philosophisch-philologisch- und historischen Klasse der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, έτ. 1905, München, 1906, σελ. 378:103-106 και σελ. 400:797-800.

Πέρα από το καθαυτό έγκλημα της μοιχείας υπήρχαν και άλλες πράξεις που, χωρίς να ταυτίζονται με αυτήν, εξομοιώνονταν από τον νόμο με μοιχεία ως προς την ποινή. Πρόκειται για τις περιπτώσεις σύναψης ερωτικών σχέσεων με μοναχές ή άλλες γυναίκες αφιερωμένες στη θεία λατρεία. Ενώ προβλεπόταν στα πρώτα χρόνια του Ιουστινιανού θανατική ποινή και για τους δύο συνενόχους (έστω και αν είχε προηγηθεί γάμος)¹⁶, που αργότερα διατηρήθηκε μόνο για τον άνδρα, ως προς δε τη γυναίκα αντικαταστάθηκε από έγκλειση σε (άλλο) μοναστήρι σε συνδυασμό με την επιβολή και πρόσθετων κυρώσεων περιουσιακού περιεχομένου υπέρ της Εκκλησίας¹⁷, από τους Ισαύρους και ύστερα επέσυρε η πράξη την ποινή της μοιχείας, δηλαδή ακρωτηριασμό της μύτης¹⁸. Η ποινή αυτή ήταν προφανώς απόρροια της αντίληψης ότι οι μοναχές ως «νύμφαι Χριστού»¹⁹, παραβίασαν την οφειλόμενη πίστη προς τον Νυμφίο. Την ποινή της μοιχείας (χωρίς όμως και να εξομοιώνεται με αυτήν) επέσυρε και ο γάμος μεταξύ χριστιανών και Ιουδαίων²⁰.

Όπως είδαμε, μοιχεία στοιχειοθετούσε η εξώγαμη ερωτική δραστηριότητα μόνο των έγγαμων γυναικών. Αν ένας άνδρας, ακόμη και έγγαμος, δημιουργούσε ερωτικό δεσμό με μη έγγαμη γυναίκα, η σχέση αυτή χαρακτηριζόταν γενικώς ως πορνεία²¹. Μια πορνική σχέση δεν ήταν όμως οπωσδήποτε αξιόποινή. Αξιόποινή ήταν η πορνεία, αν στην εξώγαμη συνάφεια είχε ο άνδρας ως σύντροφο μια ελεύθερη, μη δούλη δηλαδή, «έντιμη» και ανύπαντρη γυναίκα. Έξω λοιπόν από την έννοια αυτή παρέμεναν η παλλακεία, η συνουσία με δούλη (εκτός αν συνιστούσε παράβαση άλλων απαγορευσεων) και ο κατ' επάγγελμα εταιρισμός. Ως αιτία για την τελευ-

16. Βλ. τη Νεαρά 6.6 (έτ. 535).

17. Βλ. τη Νεαρά 123.43 (έτ. 546).

18. Έκλογη 17.23-24 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232), *Εισαγωγή* 40.59 / *Πρόχειρος Νόμος* 39.62 (JGR, τόμ. II, σελ. 365 και 224 αντιστοίχως).

19. Βλ. τους κανόνες 18 του Μεγάλου Βασιλείου και 4 της Πενθέκτης συνόδου στην έκδοση JOANNOU, τόμ. II, σελ. 118 κ.ε. και τόμ. I.1, σελ. 130 αντιστοίχως (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 141 και τόμ. Β', σελ. 315 αντιστοίχως). Πρβλ. και καν. 60 του Μεγάλου Βασιλείου (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 146· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 217 κ.ε.).

20. C. 1.9.6 (έτ. 388).

21. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

ταία αυτή εξαίρεση πρέπει να σημειωθεί, ότι η έννομη τάξη για λόγους κοινωνικούς δεν στρεφόταν ούτε εναντίον των γυναικών που αποζούσαν από το επάγγελμα αυτό, ούτε εναντίον των 'πελατών τους, αλλά μόνο κατά των προαγωγών και των μαστροπών (πορνοβοσκών)²².

Αυτά όριζε ένας από τους Ιούλιους νόμους, ή *lex Julia de adulteriiis coercendis*²³, που είδαμε πιο πάνω στο κείμενο των *Εισηγήσεων*. Μετά όμως την ιουστινιάνεια εποχή, στη διάρκεια των επόμενων αιώνων, εκδηλώθηκε έντονη η επίδραση της Εκκλησίας, που έλαβε περισσότερο συγκεκριμένη μορφή στους κανόνες της Πενθέκτης συνόδου («εν Τρούλλω») το 691/692, πολλοί από τους οποίους αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα στη γενετήσια ηθική. Η επίδραση αυτή γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στο δίκαιό της *Έκλογης*²⁴. Έτσι, στο νομοθέτημα αυτό των Ισαύρων, διευρύνθηκε σημαντικά η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της πορνείας. Τώρα περιλαμβάνεται και η συνουσία τόσο με δούλη όσο και με γυναίκα που εκδίδεται κατ' επάγγελμα. Σε αντιστάθμισμα όμως προβλέφθηκαν ηπιότερες ποινές, κλιμακωμένες ανάλογα με την ιδιότητα της συναυτουργού. Αν δηλαδή η συνεύρεση πραγματοποιήθηκε με γυναίκα ελεύθερη, η ποινή ήταν δώδεκα ραβδισμοί για τον έγγαμο δράστη και έξι για τον άγαμο, ανεξάρτητα από την κοινωνική του θέση²⁵.

Αν η ερωτική σύντροφος ήταν όμως δούλη, τότε οι συνέπειες ήταν κατά βάση περιουσιακές. Έτσι, αν η δούλη ανήκε στην κυριότητα του δράστη και αυτός ήταν έγγαμος, προέβλεπε ο νόμος

22. Βλ. παραπομπές στις πηγές στον ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σελ. 78 κ.ε. και στη μελέτη της STAVROULA LEONTSINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, σειρά «Dissertationen der Universität Wien» (αφ. 194), Wien, 1989, σελ. 171 κ.ε.

23. Βλ. για τους νόμους αυτούς ANGELIKA METTE-DITTMANN, *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps*, σειρά «Historia Einzelschriften» (αφ. 67), Stuttgart, 1991.

24. Πρβλ. SP. N. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der Kaisergesetzgebung», *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992), σελ. 95-111.

25. 17.19-20: «'Ο έχων γυναίκα και πορνείων τυπτέσθω πρὸς σωφρονισμὸν ἀλλακτὰ δώδεκα, κἀντε πλούσιός ἐστι κἀντε πένης. — 'Ο μὴ ἔχων γυναίκα καὶ πορνείων τυπτέσθω ἀλλακτὰ ἕξ» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 230).

την (αναγκαστική) εκποίηση της δούλης σε άλλη επαρχία, ώστε να αποχωριστεί οριστικά από τον κύριο εραστή και το τίμημα περιερχόταν στο Δημόσιο. Εξίσου πολυδάπανη ήταν η ερωτική προσέγγιση και ξένης δούλης. Ο «έντιμος» δράστης υποχρεωνόταν να πληρώσει στον κύριο της δούλης 36 νομίσματα (που αντιστοιχούσαν σε μισή λίβρα χρυσού και αντιπροσώπευαν περίπου τον μέσο όρο της αγοραίας τιμής ενός δούλου), ενώ ο ευτελής κατέβαλλε στον κύριό της ένα μέρος των 36 νομισμάτων — ανάλογα με την οικονομική του επιφάνεια — και για τη διαφορά υποβαλλόταν σε σωματική ποινή (μαστίγωση)²⁶.

Οι παραπάνω διατάξεις επαναλαμβάνονται με μικρές αλλαγές στα παράγωγα της Έκλογης. Πέρα όμως από αυτά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια διάταξη του Έκλογαδίου (βλ. πιο πάνω) με έναν μάλλον ασυνήθιστο συνδυασμό: εκκλησιαστική και κοσμική ποινή, όπου η δεύτερη προβλέπεται ως υποκατάστατο της πρώτης σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του υπαιτίου. Η διάταξη (17.32) αφορά στον έγγαμο δράστη πορνείας: «Ό έχων γυναίκα και πορνεύων τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἐπιτιμίαις ὡς πόρνος καταδικαζέσθω· εἰ δὲ τὰ ἐπιτεθησόμενα αὐτῷ καταφρονῶν μὴ παραφυλάξῃ κανονικὰ ἐπιτίμια, τὸ ἥμισυ μέρους τῆς αὐτοῦ περιουσίας τῷ δημοσίῳ μέρει εἰσχομιζέσθω²⁷.»

Η Εἰσαγωγή και ο Πρόχειρος Νόμος σε επουσιώδη μόνο σημεία απομακρύνθηκαν από τις διατάξεις της Έκλογης²⁸, παρά την αποδοκιμασία της νομοθεσίας των Ισαύρων από τους Μακεδόνες. Η διατύπωση δε αυτή, αφού υιοθετήθηκε από τη συντακτική επιτρο-

26. 17.19-20: «Ό έχων γυναίκα και τῇ ἰδίᾳ συγγινόμενος δούλῃ διαγινωσκομένου τοῦ πράγματος ταύτην ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἄρχοντος ἐπαίρεσθαι καὶ παρ' αὐτοῦ ὑπὲρ ἐπαρχίαν πιπράσκεσθαι τῶν τιμῶν αὐτῆς εἰσχομιζομένων τῷ μέρει τοῦ δημοσίου. — Ό πορνεύων εἰς δούλην ἄλλοτρίαν ἐντιμος ὢν παρεχέτω ὑπὲρ τοῦ τοιοῦτου πταισματος τῷ αὐθέντῃ τῆς δούλης νομίσματα τριακονταεξὶ εὐτελῆς δὲ ὢν τυπτέσθω καὶ εἰς ὅσον εὐπορεῖ πρὸς ἀναλογίαν τῶν τριακονταεξὶ νομισμάτων διδόντω» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232). Πρβλ. και τη διήγηση από τον βίο Ανδρέου του Σαλού (PG 111, στ. 649AB), όπου περιγράφεται η σύλληψη από νυχτερινή περίπολο και η μαστίγωση ομάδας ανδρών που έβγαιναν από πορνείο.

27. Βλ. τὴν ἐκδοσὴν D. SIMON - SP. TROIANOS, *ό.π.*, σελ. 73.

28. Βλ. Εἰσαγωγή 40.57-58 / Πρόχειρος Νόμος 39.59-61 (JGR, τόμ. II, σελ. 364 κ.ε. και 223 κ.ε. αντιστοίχως).

πή της μεγάλης κωδικοποίησης, με τελική μορφή τα Βασιλικά, εδέσποσε σε όλες τις συλλογές της ύστερης περιόδου²⁹.

Εδώ ωστόσο εμφανίζεται και πάλι το φαινόμενο της άνισης μεταχείρισης των δύο φύλων. Ενώ για τους άνδρες η απαγόρευση αναζήτησης ερωτικού συντρόφου μεταξύ των προσώπων «δουλικής τύχης» δεν ήταν στεγανή — αν επρόκειτο για δούλη που τους ανήκε κατά κυριότητα και αυτοί δεν είχαν σύζυγο ή παλλακή³⁰ — για τις γυναίκες, αντιθέτως, η σύναψη ερωτικών σχέσεων με δούλο τους, ανεξάρτητα από το αν ήταν έγγαμες ή άγαμες, είχε μοιραίες συνέπειες. Η ποινή για μεν την ίδια τη γυναίκα ήταν στο ιουστινιάνειο δίκαιο μία από τις κεφαλικές και για τον δούλο θάνατος στην πυρά³¹. Αντίστοιχη διάταξη δεν εμφανίστηκε στην Έκλογή, αλλά αργότερα, στη νομοθεσία των Μακεδόνων ορίστηκε ότι αν μεν η υπαίτια της πράξης ήταν έγγαμη, τιμωρείτο με την ποινή της μοιχείας (δηλαδή με ακρωτηριασμό της μύτης) επαυξημένη με εξορία και δήμευση όλης της περιουσίας της, αν δε όχι, δηλαδή αν ήταν άγαμη ή χήρα, τότε με μαστίγωση και κούρεμα. Ο δούλος συναιτουργός στη μεν πρώτη περίπτωση θανατωνόταν, ενώ στη δεύτερη υποβαλλόταν στην ίδια ποινή με την κυρία του. Επιπλέον, για να εξασφαλιστεί ο χωρισμός του ζευγαριού, προέβλεπε ο νόμος την υποχρεωτική εκποίηση του δούλου προς όφελος του Δημοσίου³².

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η βυζαντινή έννομη τάξη διέθετε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κυρώσεων για την αποτελεσματική προστασία της (προεπιλεγμένης) γενετήσιας ηθικής. Φαίνεται όμως ότι η προστασία αυτή δεν ήταν σε όλα τα επίπεδα εξίσου δραστηκή. Αν επρόκειτο για το αυλικό περιβάλλον, πολύ περισσότερο για τον ίδιο τον αυτοκράτορα, το σύστημα παρέλυε. Μερικές φορές τέθηκαν σε κίνηση άλλοι μηχανισμοί αντίδρασης, κυρίως εκείνοι της Εκκλησίας (μάάλιστα όταν το θέμα αφορούσε στη σύναψη γάμου απαγορευμένου από τους κανόνες), όπως στην περίπτωση του

29. Βλ. 60.37.82 (BT, σελ. 2997₁₃-2998₃).

30. Άλλωστε η μονιμότητα μιας τέτοιας σχέσης οδηγούσε μετά τον θάνατο του κυρίου σε απελευθέρωση της δούλης. Βλ. C. 7.15.3 (= B. 48.19.3 [BT, σελ. 2250₁₋₄]).

31. Βλ. C. Th. 9.9.1 = C. 9.11.1 (έτ. 326).

32. Βλ. Εἰσαγωγή 40.49-50 / Πρόχειρος Νόμος 39.43-44 (JGR, τόμ. II, σελ. 364 και 221 κ.ε. αντιστοίχως).

Κωνσταντίνου Σ' («μοιχική έρις») και του Λέοντος του Σοφού (τετραγαμία)³³. Άλλοτε όμως όχι. Έτσι σώζονται στα ιστορικά έργα πολύ γραφικές διηγήσεις για την ερωτική ζωή ορισμένων αυτοκρατόρων. Ας περιοριστούμε σε έναν από τους ιστορικούς που περιγράφει με πολλή ακρίβεια, αλλά και γλαφυρότητα τα γεγονότα του 12ου αιώνα, τον Νικήτα Χωνιάτη³⁴.

Αναφερόμενος στον Μανουήλ Α' γράφει ο Νικήτας, ότι ο αυτοκράτορας, έχοντας γυναίκα Αλαμανή που φρόντιζε όμως περισσότερο το ψυχικό κάλλος από το σωματικό, έδειχνε καταφανή προτίμηση προς άλλες με θηλυκότερη εμφάνιση. Έτσι, λόγω της ακάθεκτης

33. Βλ. βιβλιογραφικές παραπομπές για τις δύο αυτές περιπτώσεις στους FR. TINNEFELD, «Leon VI. der Weise» και SP. TROIANOS, «Moichianischer Streit», στο *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. V (1991), στ. 1891 και 6 (1993), στ. 719 αντιστοίχως. Πρβλ. και την περίπτωση του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Βασιλείου πιο πάνω, στη σημ. 5.

34. Η επιλογή του Χωνιάτη οφείλεται τόσο στη γλαφυρότητα του ύφους του όσο και στο εξεζητημένο λεξιλόγιό του, ιδιαίτερα κατάλληλο για την περιγραφή «λεπτών» καταστάσεων. Άλλοι ιστορικοί παρουσιάζουν ανάλογα περιστατικά με πολύ περισσότερο συγκρατημένο τρόπο, όπως για παράδειγμα ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11ο αιώνα, για τις ερωτικές συνήθειες του Αλεξάνδρου ή του Ρωμανού Β' και, κυρίως, για τις διαδοχικές περιπέτειες του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (*Ιστορία σύντομος* 101 και 103, *Χρονογραφία* 6.47-56 και 151-155). Βλ. (αντιστοίχως) W.J. AERTS, *Michaelis Pselli: Historia Syntomos*, σειρά «CFHB» (αρ. 30), Berlin etc., 1990, σελ. 90 κ.ε., 96 και *Michaelis Pselli Chronographia*, έκδ. D.R. REINSCH, σειρά «Millennium Studien» (αρ. 51), Berlin-Boston, 2014, τόμ. I, σελ. 126 κ.ε., 175 κ.ε. (παλαιότερα *Michaele Psello: Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, Introduzione di D. del Corno, testo critico a cura di S. IMPELLIZZERI, commento di U. CRISCUOLO, traduzione di S. RONCHEY, τόμ. I [Vicenza], 1984, σελ. 296 κ.ε., τόμ. II, σελ. 98 κ.ε. = E. RENAULD, *Michel Psellos: Chronographie*, τόμ. I, Paris, 1967, σελ. 141 κ.ε., τόμ. II, σελ. 45 κ.ε.). Μετριοπαθής στη διήγησή του για τον Κωνσταντίνο Θ' είναι και ο Ιωάννης Ζωναράς (*Σύνοψις Ιστοριών* 17.21.10-28). Βλ. την έκδοση του TH. BÜTTNER-WOBST, τόμ. III, Bonn, 1897, σελ. 618 κ.ε. Άλλοι ιστορικοί περιορίζονται σε γενικές περιγραφές, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσής στο Χρονικό του (έκδοση OD. LAMPSIDIS, *Constantini Manassis Breviarium chronicum*, σειρά «CFHB» (αρ. 36), Αθήνα, 1996, σελ. 321 στίχοι 5956-5959) σε σχέση με τον Κωνσταντίνο Η'. Γι' αυτό το αντικείμενο κριτικής πρβλ. πάντως FR. H. TINNEFELD, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie. Von Prokop bis Niketas Choniates*, München, 1971, σελ. 69 κ.ε.

ορμής του για ερωτικές απολαύσεις, προτιμούσε να «διαπερνά» τα εγχώρια προϊόντα³⁵. Για τον Αλέξιο Β' που σπατάλησε σε ακολουσίες πολύ δημόσιο χρήμα: «εις έντερον πόρνης πολλάκις μεταρρυθίσκεσθαι τὰ χρόνω και πόνω συλλεγέντα μακρῶ³⁶.» Τέλος, για τον Ανδρόνικο Α', ότι έφευγε μακριά από την πρωτεύουσα «μετά χορείας έταιρίδων και παλλακῶν, ως ὄρνιθαs κατοικιδίους ἀλεκτρῶν ἢ αἴγας τράγας ἡγούμενος αἰπολίου» και ότι προσπαθώντας να μιμηθεί ατεχνῶς τον Ηρακλή «κατὰ τὴν τῶν πεντήκοντα και μόνον τοῦ Θυέστου θυγατέρων φθοράν,» για να επαυξήσει τις δυνατότητές του, έκανε άφθονη χρήση αφροδισιακῶν παρασκευασμάτων³⁷.

Η κριτική δεν άφηνε όμως άθικτες ούτε τις αυτοκράτειρες, όταν παρείχαν αφορμές. Το «κακό παράδειγμα» έδωσε ο Προκόπιος που στα *Άνεκδοτά* του παρουσίασε με πολύ παραστατικό τρόπο την ερωτική δραστηριότητα της Θεοδώρας τόσο πριν όσο και μετά τον γάμο της με τον Ιουστινιανό³⁸. Αλλά και αργότερα ο Ιωάννης Ζω-

35. «Ἡγάγετο δὲ γυναῖκα ὁ βασιλεὺς οὗτος ἐξ Ἀλαμανῶν, γένους τῶν ἐπὶ δόξης και πᾶν λαμπρῶν. Αὕτη μὲντοι οὐ τοσοῦτον τοῦ σωματικοῦ κάλλους ἐφρόντιζεν, ὅσον τοῦ ἔνδον και περὶ ψυχὴν ἐπεμέλετο [...] Ὅθεν οὐδ' ὁ βασιλεὺς προσείχεν αὐτῇ τὰ πολλά, ἀλλὰ τιμῆs μὲν και δορυφορίας και τῆs λοιπῆs λαμπροφορίας βασιλικωτάτης μετείχε, τὰ δ' ἐς τὴν κοίτην ἠδίκητο. Νέος γὰρ ὢν ὁ Μανουὴλ καὶ ἐρωτικῶs τῶ τε ἀνειμένῳ βίῳ και ταῖs τρυφαῖs προσανέκειτο [...] και ὅσα τὸ νεότησιον ἄνθος ὑπέβαλλε και ἐμύουν οἱ πάνδημοι ἔρωτες διεπράττετο. Και πρὸs τὰs μίξεις ἀκάθεκτος ὢν και πολλαῖs θηλυτέραιs ἐπιθορόνυμενος ἔλαθε και δι' ὁμογνίου τρυμαλιᾶs ἀθεμίτως ἐμπερῶν.» Βλ. την έκδοση I.A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, σειρά «CFHB» (αρ. 11/1), Berlin etc., 1975, σελ. 53 κ.ε.

36. I.A. VAN DIETEN, *ό.π.*, σελ. 230⁸⁴⁻⁸⁵.

37. «Ὅυκ ἔχων δὲ τὴν ἴσπην πρὸs τὸ ἀκολασταίνειν ἰσχύν, ὡs Ἰόλεων ἐκείνος κατὰ τῆs παλιμφοῦs Ἰδρας συνέριθον, οὕτω και οὗτος τὰ ὑπὸ γαστρὸs πρὸs συνουσίαν ἀλοφαῖs και περιττοῖs σκευάσμασιν ἀνερρώνυεν. Ἡσθιε δὲ και ζῶν Νειλῶν, κροκοδείλων πᾶν τι ἐμπερὲs, ἀπόσιτον μὲν τοῖs μὴ τὰ τοιαῦτα βρωτέα κρίνουσι, διερεθίζον δ' ὅμως και διανιστῶν ἐν ταῖs ὁμιλίαιs πρὸs ἀπουσιασμόν.» (VAN DIETEN, *ό.π.*, σελ. 322³⁵⁻⁴¹).

38. Ἰδοῦ μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: «Ἡ δὲ κάκ τριῶν τρυπημάτων ἐργαζομένη ἐνεκάλει τῇ φύσει, δυσφορουμένη ὅτι δὴ μὴ και τοῖs τιθηῶs αὐτῇ εὐρύτερον ἢ νῦν εἰσι τρυπῶν, ὅπως και ἄλλην ἐνταῦθα μίξιν ἐπιτεχνᾶσθαι δυνατὴ εἴη [...]. Οὕτω δὲ ἀκολάστως ἐς τὸ σῶμα τὸ αὐτῆs ὕβριζεν, ὥστε τὴν αἰδῶ οὐκ ἐν τῇ τῆs φύσεωs χώρα κατὰ ταῦτα ταῖs ἄλλαιs γυναῖξιν, ἀλλ' ἐν τῶ προσώπῳ ἔχειν ἐδόκει» (9.18 και 9.24, έκδοση O. VEH, München, 1981, σελ. 80 και 82).

ναράς, παρά το συγκρατημένο ύφος του, περιγράφει με ζωηρά χρώματα τους έρωτες της Ζωής με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Παφλαγόνα, όταν ήταν ακόμη θαλαμηπόλος στα ανάκτορα: «Τούτου τῷ ἔρωτι ἄλουσα ἡ βασιλὶς ἐπυρπολεῖτο τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πῦρ τὸ ἐκείνου κάλλος καθ' ἑκάστην ὁρῶμενον ὑπανεφλέγε.» Προφανῶς θα εἶχε ο νεαρός Μιχαήλ κάποιους δισταγμούς που ο αδελφός του (για ευνόητους λόγους) προσπαθοῦσε να τον πείσει να υπερνικήσει, γι' αυτό τον παρακινούσε να μην αποφεύγει την αυτοκράτειρα (που, σημειωτέον, εἶχε τότε ἤδη περάσει τα πενήντα) ἀλλὰ καὶ ἀφασθαι καὶ φιλῆσαι καὶ προσφῦναι αὐτῇ. Οι συμβουλές ἐπιασαν τόπο, ὥστε «μέχρι καὶ συνουσιασμοῦ τὰ τοῦ ἔρωτος κατηντήκεσαν καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου εἰς προὔπτον σχεδὸν τὸ περὶ τὸν Μιχαήλ ἔξεργάγη φίλτρον· καὶ ἦν ὑποφιθυριζόμενον οὐ τοῖς περὶ τὰ βασιλεία μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν ταῖς τριόδοις, μόνῳ δ' ἠγνοεῖτο τῷ αὐτοκράτορι³⁹.»

Στα νομικά κείμενα τόσο της πρώιμης ὥς και της μέσης περιόδου εμφανίζεται συχνά και ο ὅρος *φθορά*. Το σημασιολογικό περιεχόμενό του θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη, ὅτι η *φθορά* συνίσταται σε αφαίρεση της παρθενίας. Μολονότι η πράξη θα εἶχε σε πολλές περιπτώσεις αυτό το αποτέλεσμα, δεν αποτελεί ὡστόσο το στοιχείο αυτό μέρος της αντικειμενικής υποστάσεως της *φθοράς*, γιατί μία διάταξη του *Πανδέκτη* που πέρασε και στα *Βασιλικά* μάς πληροφορεῖ ὅτι *φθορά* μπορεί να διαπραχθεῖ και σε βάρους χήρας⁴⁰. Ούτε ὁμως και με τον σημερινό βιασμό μπορεί να ἐξομοιωθεῖ, γιατί ἀπὸ ἄλλες διατάξεις προκύπτει, ὅτι *φθορά* εἶναι νοητή και σε περιπτώσεις, ὅπου, ὑπάρχει συναίνεση της γυναίκας. Τελικά, *φθορά* υπῆρξε ο νομικός ὅρος για τη δήλωση της ἀξιοποινῆς πορνείας. Μέχρι και τον *Ιουστινιανό* οι ἐννοιες αυτές συνέπιπταν ἀπολύτως. Ἀπὸ τους *Ισαύρους* και μετὰ ὁμως προκλήθηκε σύγχυση, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ποινικοποιήθηκε και η πορνεία με δούλη, ἐνῶ η *φθορά* προ-

39. *Σύνοψις ἱστοριῶν* 17.13.10-14 (ἐκδοση TH. BÜTTNER-WOBST, ὁ.π., τόμ. III, σελ. 582₁₁-583₇).

40. 60:37.8.1 (BT, σελ. 2973₁₉-2974₁): «Λέγεται μὲν μοιχεία καὶ ἡ πρὸς παρθένον ἢ χήραν φθορά· κυρίως δὲ μοιχεία μὲν ἐστὶν ἡ τῆς ὑπ'ἀνδρου, φθορά δὲ τῆς παρθένου καὶ χήρας» (= D. 48.5.6.1).

υποθέτει ὡς θύμα μόνον ἐλεύθερη γυναίκα⁴¹. Ἔτσι στη νομοθεσία των *Ισαύρων* και των *Μακεδόνων* η (ἀξιοποινῆ) πορνεία εἶναι ἐννοια ἐυρύτερη ἀπὸ τη *φθορά*.

Ἀλλὰ και η τελευταία αὐτή δεν ἦταν πάντα στον ἴδιο βαθμό ἀξιοποινῆ. Γενικά ἀπαγορευόταν η ερωτικὴ προσέγγιση των κοριτσιῶν πρὶν ἀπὸ την ἡβη τους, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τα δώδεκα χρόνια τους. Ἡ *φθορά* ἀνηβῆς κόρης («παιδοφθορία» ἦταν ο τεχνικός ὅρος) ἐπέσυρε στο *Ιουστινιανέιο* δίκαιο, ἀν ο δράστης ἦταν «ἐντιμος», περιορισμὸ σε νῆσο ἢ ἐξορία, και ἀν ἦταν «ευτελής», καταναγκαστικά ἔργα⁴². Ἀξιοποινῆ ἦταν η *φθορά* παρθένου και μετὰ την εἰσοδο στην ἡβη, ἀλλὰ οι κυρώσεις ἦταν στην περίπτωση αὐτή κάπως ἠπιότερες⁴³.

Στο δίκαιο των *Ισαύρων*⁴⁴ ἐπιβαλλόταν στον *φθορέα* ἀνηβῆς κόρης ἀκρωτηριασμὸς της μύτης και υποχρέωση να ἀποζημιώσῃ την παθοῦσα με τη μισή περιουσία του. Την ἴδια ποινὴ προέβλεπε ο νόμος και στην περίπτωση, κατὰ την οποία το θύμα εἶχε συμπληρώσει τα δώδεκα χρόνια, ἀλλὰ η πράξη εἶχε τελεσθεῖ με τη χρῆση βίας (βιασμὸς). Ἀν η γυναίκα δεν ἦταν μνηστευμένη και εἶχε συναίνεσει, μπορούσε να ἐξαλειφθεῖ το ἀξιοποῖνο της πράξης με την ἐκ των ὑστέρων τέλεση γάμου, ἀλλίως ἀντιμετωπιζόταν το ὅλο ζήτημα σε

41. 60.37.8 προοίμιο (BT, σελ. 2973₁₆₋₁₇): «Ἡ μοιχεία καὶ ἡ φθορά τῆς παρθένου εἰς ἐλευθέρως γίνεται...» (= D. 48.5.6 προοίμιο).

42. D. 48.19.38.3. Πρβλ. και Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρθενοφθορία και εὔρεσις θησαυροῦ*, Ἀθήνα, 1963, σελ. 20 κ.ε. (με παραπομπές σε παραπέρα πηγές).

43. Inst. 4.18.4 (πιο πάνω, σημ. 1). Βλ. το κείμενο της ἐλληνικῆς παράφρασης του Θεοφίλου πιο πάνω.

44. Ἐκλογή 17.29. «Ὁ συγγινόμενος κόρη παρθένῳ, προαιρέσει μὲν τῆς κόρης, ἀγνοίᾳ δὲ τῶν αὐτῆς γονέων, ἐν ὑστέρῳ δὲ τούτων διαγινωσκόντων, εἰ μὲν θελήσει λαβεῖν αὐτὴν καὶ θελήσῃ καὶ οἱ γονεῖς αὐτῆς, γινέσθω τὸ συνάλλαγμα· εἰ δὲ ἐν τῶν μερῶν οὐ θελήσει, εἰ μὲν ἐστὶν εὔπορος ὁ φθορέυς, διδόντω τῇ φθαρείᾳ κόρη χρυσαίου λίτραν μίαν, εἰ δὲ ἐστὶν ἐνδεέστερος, διδόντω τὸ ἡμισυ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, εἰ δὲ παντελῶς ὑπάρχει πένης καὶ ἀνεύπορος, τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω. — 30. Ὁ βιαζόμενος κόρην καὶ φθείρων αὐτὴν βίνοκοπέισθω. — 31. Ὁ φθείρων κόρην πρὸ τῆς ἡβῆς ἦγουν πρὸ τοῦ τρισκαίδεκαετοῦς χρόνου βίνοκοπέισθω καὶ τὸ ἡμισυ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ παρέχέτω τῇ φθαρείᾳ. — 32. Ὁ τὴν ἀλλοτρίαν μνηστὴν φθείρων, εἰ καὶ προαιρέσει τῆς κόρης τοῦτο ἐγένετο, βίνοκοπέισθω» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 236).

οικονομική βάση. Το ίδιο σύστημα κυρώσεων διατηρήθηκε με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις και από τους μακεδόνες αυτοκράτορες⁴⁵.

Ως προς το χρονικό όριο της ήβης πρέπει να προστεθούν και τα ακόλουθα. Μετά τη συμπλήρωση του δωδέκατου έτους της ηλικίας, η γυναίκα δεκτική τυγχάνει άνδρός, όπως γράφουν τα νομικά κείμενα, γι' αυτό και επιτρέπεται η ιερολόγηση μνηστείας και πολύ περισσότερο η σύναψη γάμου μετά την ηλικία αυτή. Κατά την πρακτική του κανονικού ωστόσο δικαίου το όριο της «δεκτικότητας» κατεβαίνει στο έβδομο έτος⁴⁶.

Το φαινόμενο όμως των «παιδικών γάμων» δεν πρέπει να ήταν σπάνιο. Παραπονείται ως προς αυτό το σημείο ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος (περίπου 1155-1233) στις αποφάσεις του και το χαρακτηρίζει ως «ναυπάκτιον αρρώστημα»⁴⁷. Ασφαλώς θα παρατηρείτο και σε άλλες περιοχές εκτός από τη Ναύ-

45. Εισαγωγή 40.53-56 / Πρόχειρος Νόμος 39.65-68 (JGR, τόμ. II, σελ. 364 και 224 κ.ε. αντιστοίχως). Πρβλ. επίσης Β. 60.37.78-81 (BT, σελ. 2996-2997).

46. Έτσι αποφάνθηκε η πατριαρχική σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο Θεόδωρος Βαλαμίων στην απόκρισή του με αριθμό 50: «Ἐἶπε γὰρ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγία σύνοδος, τὴν ἑπταετὴ γυναῖκα δεκτικὴν ἔρωτος εἶναι κἀντεῦθεν καὶ φθορὰν ὑφίστασθαι, καὶ τῆς πορνείας τοῖς λογισμοῖς ἀλίσκεσθαι» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 485₁₋₃ = PG 119 στ. 1076 κ.ε.). Βλ. επίσης το σχόλιό του στο κεφάλαιο 13.4 του Νομοκάνονος εἰς ἰδ' τίτλους (ό.π., τόμ. Α', σελ. 300₂₇-301₃: «Γίνωσκε δὲ ὅτι πολλάκις ἐζητήθη εἰ δύναται ὁ δεσμωτικὰ τοιαῦτα περὶ γάμου θέμενος μετὰ τινος γυναικὸς ἔγγραφα, εἰ καὶ γαμήλια ἐπὶ μνηστεία ἀσυστάτω, μετὰ τὸ ἀθετῆσαι τὰ δεσμωτικὰ ἔγγραφα, ἢ τὴν παράνομον μνηστείαν, λαβεῖν ἑτέραν γυναῖκα, καὶ εἰς πρεσβυτέρου τόπον ἀναχθῆναι. Σὺ γοῦν εἶπέ, ὡς εἰ μὲν τὸ πρόσωπον τὸ κατεργηθῆν τῷ θέλοντι ἱερωθῆναι, μετὰ τὴν ἀθέτησιν τῶν ἐγγράφων ὑπερέβη τὸν ἕκτον χρόνον, οὐ παραχωρηθήσεται ὁ τὰ ἔγγραφα ἐκθέμενος, ἢ καὶ τὴν παράνομον μνηστείαν, ἑτέρα συναφθῆναι γυναικί, καὶ οὕτως ἱερωθῆναι, ὡς δίγαμος λογιζόμενος διὰ τὴν ἐπιθυμίαν, καὶ διὰ τὸ εἶναι δεκτικὴν ἔρωτος τὴν γυναῖκα.»

47. «... Οὐδεις ἐπὶ θυγατρὶ τὸν νόμιμον καιρὸν ἑκαρτέρησεν, μαρτυροῦμεν ἡμεῖς, καὶ ὡς αἰσχύνη τάχα δοκεῖ τοῖς Ναυπακτίοις τοκεῶσιν, εἰ μὴ παρ' ἡλικίαν αἱ θυγατέρες αὐτῶν τὴν παρθενικὴν ὑπανοιγῶσιν πυλῖδα.» Βλ. τὴν ἐκδοσὴ τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν HELENE BEES-SERFERLIS, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)» ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Ν.Α. BEES (Βέη), *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1976), Παράρτημα σελ. 67, στίχ. 19-22 (αρ. 9) = Ι. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, *Ἄπαντα Ἰωάννου Ἀποκαύκου*, σειρά «Πατέρες

πακτο, ἀλλὰ οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις τοῦ Ἀποκαύκου συνέδεσαν τὸ φαινόμενο με αὐτὴ τὴν πόλη. Σὲ μια μάλιστα περίπτωση ξεχύλισε ἀπὸ ἀγανάκτηση ὁ μητροπολίτης, ὅταν εἶδε ἕνα τριαντᾶχρονο ἄνδρα νὰ κράταεῖ στα γόνατά του ἕνα κοριτσάκι ἕξι χρονῶν που δεν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὴ γυναῖκα του: «Εἶδον ἀνομίαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἄνδρα τριακοντούτη γυναικὶ ἑξαετῆ συναφθέντα⁴⁸.» Φυσικὰ ὁ γάμος ἀκυρώθηκε⁴⁹, ἀλλὰ γιὰ ποινικὲς κυρώσεις δεν γίνεται στὴν ἀπόφαση κανένας υπαινιγμός.

Αὐτὴ ὅμως ἡ παρατήρηση νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ γενικευθεῖ σὲ ὅλο τὸ πεδίο τῶν ἐξώγαμων σχέσεων που κατὰ τὸν νόμο συνιστοῦσαν πορνεία, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο τῶν ευκαιριακῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν που συνάπτονταν σὲ επαγγελματικὸ ἐπίπεδο. Ἡ Ἐκκλησία δεν ἔδειχνε ἰδιαιτέρω ζήλο γιὰ τὴν εφαρμογὴ καὶ τῶν πολιτειακῶν νόμων, με ἐπιβολὴ (ἀπὸ τὰ ἀρμόδια, ἐξυπακούεται, ὄργανα) καὶ τῶν κοσμικῶν ποινῶν.

Στὴ νομολογία τοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου αρκετὲς φορές ἐμφανίστηκαν περιπτώσεις, στὶς οποίες ἡ πορνεία ἐπαίξε σημαντικό ρόλο. Περιορίζομαι στὴν παρουσίαση μίας μόνο (ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 14ου αἰῶνα, τὸ 1353-1354) που εἶναι ἰδιαίτερα γραφικὴ, ἀλλὰ συνάμα καὶ διαφωτιστικὴ. Δύο μοναχοί, ὁ ἕνας μάλιστα ἱερομόναχος τῆς γνωστῆς μονῆς τῆς Περιβλέπτου στὴν Κωνσταντινούπολη, συχνάζαν στὸ σπίτι μίας μοναχῆς, πρώην μαστροπού, που εἶχε μεταβάλλει τὸ κατάλυμά της σὲ πορνεῖο, ὅπου ἐξέδιδε νεαρὲς μοναχῆς. Φαίνεται ὅτι ὁ ἄσωτος αὐτὸς βίος τοὺς δεν ἦταν τελείως ἀγνωστος στὸ πατριαρχεῖο καὶ ὅτι τοὺς εἶχαν γίνεῖ συχνὰ παραινέσεις, χωρὶς ὅμως — προφανῶς — ἀποτέλεσμα, μέχρις ὅτου κάποια μέρα μερικὸι ἀγανακτισμένοι γείτονες τοὺς ἐπίασαν ἐπ' αυτοφώρω καὶ τοὺς παρέδωσαν στὸν δικαιοφύλακα τῆς Μεγάλῆς Ἐκκλησίας.

τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος» (αρ. 1), *Ναύπακτος*, 2000, σελ. 421 (αρ. 24).

48. Βλ. S. PÉTRIDÈS, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* 14 (1909), σελ. 69-100 (σελ. 90, αρ. 20) = Ι. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ, ὁ.π., σελ. 449 (αρ. 39).

49. Πρβλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου» (ό.π., σημ. 14), σελ. 53 κ.ε.

Από το κείμενο της σχετικής πατριαρχικής πράξης, φαίνεται ότι η όλη ιστορία σταμάτησε στην καθαίρεση και μόνο του ιερομονάχου⁵⁰.

Αλλά και από τα γραφόμενα του μισογύνη ποιητή, που είδαμε πιο πάνω, προκύπτει — παρ' όλες του τις υπερβολές — ότι τα χαμαιοτυπία ήταν ανθούσες επιχειρήσεις που δεν δυσκολεύονταν πολύ να βρουν ανθρώπινο υλικό, και μάλιστα «πλήρους αλλά μη αποκλειστικής απασχόλησης», στρατολογώντας το ακόμη και μεταξύ των νοικοκυρών:

Και άλλες όταν παντρευτούν,
θέλουν διά να πορευτούν,
δοκιμάζουν και άλλους θέλουν,
να σχολάσουν πλέο δέ θέλουν.
Φαίνεται της ώσαν τὸ μέλι
Και γοργὰ πάει εἰς τὸ μπουρδέλι·
νέον, γέρον, δὲν τὴν μέλει·
βάνει και μικρὸν κοπέλι·
καὶ τὸν ἄνδρα της οὐ θέλει,
ἐπειδὴ τὸν ἔχει ὡς τρέλι⁵¹.

Εννοιολογική συγγένεια με τη φθορά παρουσιάζει το έγκλημα της αρπαγής, γιατί — τουλάχιστον από ένα χρονικό σημείο και ύστερα — η αντικειμενική του υπόσταση περιλάμβανε και την προβολή της τιμής της γυναίκας. Η αρπαγή προϋπέθετε τη χρήση βίας υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, χωρίς όμως και να ταυτίζεται με τον βιασμό, όπως αυτός σήμερα προβλέπεται στις ποινικές νομοθεσίες. Η βία δεν ήταν απαραίτητο να έχει ασκηθεί σε βάρος της αρπαγείσας — που δεν αποκλείεται να είχε συναινέσει στην αρπαγή —, αλλά κατά του εξουσιαστή της (σε περίπτωση που ήταν υπεξούσια) και των οικείων της.

Η αρπαγή έγινε ιδιώνυμο αδίκημα επί του Μεγάλου Κωνσταντίνου με διάταξη που απειλούσε κατά του δράστη, αλλά και κατά

50. Βλ. το κείμενό στους J. KODER - M. HINTERBERGER - O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τόμ. III, σειρά «CFHB» (αρ. 19/3), Wien, 2001, σελ. 176-183 (αρ. 205). Πρβλ. J. DARROUZÈS, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, τόμ. I: *Les actes des patriarches*, fasc. V, Paris, 1977, αρ. 2339.

51. Βλ. K. KRUMBACHER, *ό.π.*, σελ. 396 κ.ε., στίχ. 683-692.

της γυναίκας, αν η αρπαγή ήταν εκούσια, θάνατο στην πυρά⁵². Στο ιουστινιάνειο δίκαιο προβλεπόταν για τους άρπαγες γυναικών (ανεξάρτητα από την κοινωνική ή τη νομική τους θέση) κεφαλική ποινή που συνοδευόταν από την παρεπόμενη ποινή της δήμευσης⁵³. Παράλληλα καθιερώθηκε απαλλαγή των θυμάτων από κάθε ευθύνη, ακόμη και αν αποδεικνυόταν η συναίνεσή τους. Οι σύροι αυτοκράτορες επέφεραν με την Έκλογή ορισμένες σημαντικές μεταβολές. Μία από αυτές υπήρξε το ότι από τότε έγινε, με ρητή μνεία στον νόμο, η φθορά του θύματος, δηλαδή η γενετήσια πράξη με αυτό, αναγκαίο στοιχείο της αντικειμενικής υποστάσεως της αρπαγής. Άλλη μεταβολή υπήρξε, ότι την κεφαλική ποινή του ιουστινιάνειου δικαίου αντικατέστησε για μεν τους αυτοουργούς ο ακρωτηριασμός της μύτης, για δε τους συνεργούς η εξορία⁵⁴.

Στα νομοθετήματα των μακεδόνων αυτοκρατόρων καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της αρπαγής έπαιξε ένα νέο στοιχείο: η χρήση όπλων. Για την ένοπλη αρπαγή προβλεπόταν κατά του αυτοργού η ποινή της θανάτωσης με ξίφος, ενώ στην αρπαγή χωρίς όπλα αρκούσε για την ικανοποίηση της ποινικής αξίωσης της πολιτείας ο ακρωτηριασμός του χεριού. Διαφορετική μεταχείριση επιτέλεσε ο νόμος και στους συνεργούς: σφοδρή μαστίγωση και κόυρεμα με αποκοπή της μύτης στην πρώτη περίπτωση, το ίδιο με εξορία στη δεύτερη⁵⁵.

Η αρπαγή καταλεγόταν πάντα στα πολύ σοβαρά εγκλήματα. Αλλά η διαφοροποίηση της ποινικής μεταχείρισης με κριτήριο τη χρησιμοποίηση όπλων (και μάλιστα με διάκριση των όπλων, αν εί-

52. C. Th. 9.24.1 (έτ. 320).

53. C. 9.13.1 (έτ. 533). Πρβλ. και τις Νεαρές 123.43 (έτ. 546) και 143 = 150 (έτ. 563). Βλ. σχετικώς Σ.Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα, 2014, σελ. 202 και την εκεί ειδική βιβλιογραφία.

54. Έκλογή 17.24: «Ὁ ἀρπάζων μονάστριαν ἢ και παρθένον βιωτικὴν ἐξ οἰουδήποτε τόπου, ἐὰν διαφθεῖρει αὐτήν, βίνοκοπέισθω· οἱ δὲ τῆ τοιαύτῃ ἀρπαγῇ συντρέχοντες ἐξορίζεσθωσαν» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232).

55. Βλ. *Εἰσαγωγή* 40.45 / *Πρόχειρος Νόμος* 39.40 (JGR, τόμ. II, σελ. 363 και 220 αντιστοίχως), καθώς και τη Νεαρά 35 του Λέοντος Σ' (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 140 κ.ε.· πρβλ. NOAILLES - A. DAIN, *ό.π.*, σελ. 141 κ.ε.)· επίσης Β. 28.5.14(13) (BT, σελ. 1348s-s) και 60.58.1-7 (BT, σελ. 3110-3113). Πρβλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σελ. 12 κ.ε.

να ικανά να επιφέρουν τον θάνατο ή όχι⁵⁶), σε συνδυασμό με την παράλειψη κάθε μνείας σχετικά με φθορά, τοποθετεί την αρπαγή στο περιθώριο των αξιόποινων πράξεων που αφορούν στη γενετήσια ζωή. Συνάγεται δηλαδή ότι πρωταρχική σημασία για τον νομοθέτη δεν είχε τόσο η προστασία της γενετήσιας ελευθερίας του θύματος (σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία) όσο η προστασία του κοινωνικού συνόλου από έναν δράστη με υψηλό βαθμό επικινδυνότητας. Εκτός από τις βαριές ποινές, στη δραστηριοποίηση της παραπάνω προστασίας απέβλεπε και η θέσπιση απόλυτης απαγόρευσης για σύναψη γάμου ανάμεσα στον δράστη και το θύμα. Το μέτρο αυτό στόχευε στο να απογοητεύσει τους επίδοξους άρπαγες⁵⁷.

Οι ερωτικές σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα αρσενικού φύλου δεν ήταν ηθικά αδιάφορες για τους Ρωμαίους, γι' αυτό και οι σχετικές πράξεις με τέτοιας μορφής σχέσεις διώκονταν σύμφωνα με την έκτακτη διαδικασία και συνεπάγονταν ορισμένες ανικανότητες στον τομέα του δημόσιου βίου⁵⁸. Εντατικότερη έγινε όμως η δίωξη γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα, όταν με νόμο των αυτοκρατόρων Κωνσταντίου και Κώνσταντος προβλέφθηκε η ποινή της θανάτωσης με ξίφος⁵⁹. Σε αυτή την απότομη σκλήρυνση της έννομης τάξης δεν είναι ίσως αμέτοχη και η Εκκλησία. Η διάταξη αυτή διατήρησε την ισχύ της επί πολλούς αιώνες, τουλάχιστον τυπικώς, γιατί στην πράξη, κατά τις μαρτυρίες των ιστορικών, οι ένοχοι παιδεραστίας δεν θανατώνονταν πάντοτε. Συχνά τους επιβαλλόταν επί Ιουστινιανού η ποινή της «καυλοτομής», της αποκοπής δηλαδή του πέους, πιθανότατα κάτω από την επίδραση μιας ιδέας ειδικής προλήψεως⁶⁰.

Στη νομοθεσία των Ισαύρων διατηρείται μεν η θανατική ποινή, αλλά συγχρόνως λαμβάνεται πρόνοια για τα ανήλικα θύματα των

56. Η διάκριση αυτή προκύπτει με περισσή σαφήνεια από το κείμενο της Νεαράς 35 του Λέοντος, όπου αναλύεται η ρύθμιση της Εισαγωγής 40.45.

57. C. 9.13.1.2, Νεαρά Ιουστινιανού 143 = 150, Εισαγωγή 17.29 / Πρόχειρος Νόμος 7.27 (JGR, τόμ. II, σελ. 280 και 139 αντιστοίχως), Β. 28.5.14(13) και 60.58.4 και 7.

58. Πρβλ. J.-M. DAVID, *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la république romaine*, σειρά «Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome» (αρ. 277), Rome, 1992, σελ. 65 και σημ. 41.

59. C. Th. 9.7.3 (ét. 342) = C. 9.9.30(31). Πρβλ. και C. Th. 9.7.6.

60. Παραπομπές στις πηγές, καθώς και στη σχετική βιβλιογραφία βλ. πιο κάτω στη μελέτη αρ. IV, σελ. 151 κ.ε.

παιδεραστών, που χωρίς την ειδική ρύθμιση θα έπρεπε να υποστούν και αυτά την ίδια ποινή. Έτσι, κάτω από τα δώδεκα χρόνια εισάγει η νομοθεσία αμάχητο τεκμήριο για έλλειψη διακρίσεως⁶¹. Η ειδική αυτή μεταχείριση διατηρήθηκε (με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία) και στις επόμενες δεκαετίες⁶², ακόμη και στη νομοθεσία των Μακεδόνων⁶³.

Το πολιτειακό ποινικό δίκαιο δεν προσδιορίζει από ποιο σημείο των ερωτικών επαφών αρχίζει η ποινική ευθύνη των υπαιτιών. Τα σχετικά νομοθετικά κείμενα εκφράζονται με γενικό τρόπο, χρησιμοποιώντας όρους όπως ο ποιῶν και ο πάσχων ή ο ὑπομένων, που μάλλον δικαιολογούν την υπόθεση ότι ο νομοθέτης προϋποθέτει πλήρη διενέργεια της γενετήσιας πράξης. Είναι επίσης ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις ανάμεσα σε γυναίκες δεν θεωρήθηκαν από τον πολιτειακό νομοθέτη ως ποινικώς αξιόλογες, έτσι ώστε δεν βρίσκουμε διατάξεις αφιερωμένες στην πρόβλεψη αυτών των πράξεων⁶⁴.

Ορολογική συγγένεια προς την ομοφυλοφιλία παρουσιάζει η κτηνοβασία, γιατί μερικές φορές χρησιμοποιείται στις πηγές και για τις δύο αυτές έννοιες ο όρος άσελγεια και πολύ πιο συχνά για τους δράστες οι άσελγείς⁶⁵. Η χρησιμοποίηση ζώων για την πρόκληση γενετήσιας απόλαυσης ήταν ποινικώς αδιάφορη στο παλαιό ρωμαϊκό δίκαιο. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο προβλέφθηκε για πρώτη φορά

61. Έκλογη 17.38: «Οι άσελγείς, ὅ τε ποιῶν καὶ ὁ ὑπομένων, ξίφει τιμωρείσθωσαν· εἰ δὲ ὁ ὑπομένων ἦττων τῶν δώδεκα ἐτῶν εὑρεθῆ, συγχωρείσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλοῦσης μὴ εἰδέναι αὐτόν, τί ὑπέμεινεν» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 238).

62. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη του κεφαλαίου 17.6 του Έκλογαδίου που ανεβάζει μεν το όριο ηλικίας για τον ανήλικο παθητικό ομοφυλόφιλο στα 15 χρόνια, αντικαθιστά όμως παράλληλα την πλήρη απαλλαγή με μία μάλλον ελαφρά ποινή (ραβδισμό) και εγκλεισμό σε μονή. Βλ. σχετικώς ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σελ. 16 κ.ε. και Ο ΙΔΙΟΣ, «Η μονή ως τόπος κράτησης στις βυζαντινές νομικές πηγές», *Τμηματικός τόμος εις μνήμην καθηγητῆ Χριστοῦ Δέδε*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2013, σελ. 523-542 (σελ. 524-527).

63. Εισαγωγή 40.66 / Πρόχειρος Νόμος 39.73 (JGR, τόμ. II, σελ. 365 και 225 κ.ε. αντιστοίχως).

64. Άλλως έχει το πράγμα στον χώρο του δικαίου της Εκκλησίας. Βλ. πιο κάτω τη μελέτη αρ. IV, σελ. 134.

65. Βλ. τα χωρία που παραπέμπονται στις σημ. 61 και 63.

η επιβολή ποινής, «εσχάτης τιμωρίας», και μάλιστα γενικώς για τους ασελγαίνοντες χωρίς ρητή μνεία των κτηνοβατών⁶⁶. Η απειλή ποινής οφείλεται αναμφίβολα στην επίδραση του κανονικού δικαίου, στο οποίο το πρόβλημα είχε πολύ ενωρίς αντιμετωπιστεί με τη θέσπιση συγκεκριμένων διατάξεων⁶⁷.

Την πρώτη ρητή διάταξη για την κτηνοβασία συναντάμε στην Έκλογή, με ποινή την αποκοπή του πέους, ποινή που από τη φύση της μόνο σε άνδρες μπορεί να επιβληθεί⁶⁸. Από το περιεχόμενο της ποινικής αυτής πρόβλεψης καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι η κτηνοβασία στις γυναίκες έμενε ατιμώρητη. Σε ένα παράγωγο ωστόσο της Έκλογής εμφανίζεται μία μεμονωμένη διάταξη, εκκλησιαστικής μάλλον προέλευσης από το χωρίο Λευιτικών 20.16, η οποία προβλέπει για τις γυναίκες που συνουσιάζονται με ζώα θανατική ποινή ή, κατ' έγκρανον επιείκειαν, απώλεια της ελευθερίας, δηλαδή υποδούλωση⁶⁹. Για τους άνδρες διατηρήθηκε σε όλη την υπολοιπή βυζαντινή περίοδο η ποινή της Έκλογής που επαναλήφθηκε και στα νομοθετήματα των Μακεδόνων⁷⁰.

Στην αρχή της παρούσας μελέτης αναφέρθηκε, ότι τα δύο κεφάλαια από τις Εισηγήσεις που παρατέθηκαν εκεί παρέχουν με σχετική μόνο πληρότητα την εικόνα της παρέμβασης του ποινικού νομοθέτη στη σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων των ανθρώπων, γιατί δεν κάνουν καμία νύξη για αιμομειξία.

66. Βλ. τη Νεαρά 77 (έτ. 535-539). Πρβλ. και τη Νεαρά 141 (έτ. 559).

67. Πρβλ. από την Παλαιά Διαθήκη τις απαγορεύσεις στην Πεντάτευχο (Έξοδος 22.16 και Λευιτικών 20.15-16) και τους κανόνες 16 και 17 της συνόδου της Αγύρας (JOANNOU, τόμ. Ι.2, σελ. 67 κ.ε.· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 53 κ.ε.).

68. Έκλογή 17.39: «Οί άλογευόμενοι ήγγον κτηνοβάται καυλοκοπέίσθωσαν» (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 238).

69. Βλ. *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.26: «Γυνή άλογευομένη ξίφει τιμωρείσθω, φιλανθρωπίας δέ άξιουμένη καταδουλούσθω» (JGR, τόμ. VI, σελ. 269). Φαίνεται όμως να κάνει την εμφάνισή της η διάταξη αποραδικά και σε χειρόγραφα άλλων παραγώγων της Έκλογής (βλ. στον ίδιο τόμ. VI, σελ. 44 σημ. 35).

70. Βλ. Εισαγωγή 40.67 / Πράχειρος Νόμος 39.74 (JGR, τόμ. II, σελ. 365 και 226 αντιστοίχως), Β. 60.37.84 (BT, σελ. 2998ε-ς). Πρβλ. και LAIOU, σελ. 78 κ.ε. (με υλικό από κανονικές και ιστορικές πηγές).

Το πολιτειακό δίκαιο τιμωρούσε με αυστηρές ποινές τη σύναψη ερωτικών σχέσεων (όχι μόνο εξώγαμων) ανάμεσα σε στενούς συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας σε βαθμό που να κωλύεται ο γάμος. Οι ποινές αυτές αρχικά ήταν θάνατος, αργότερα εξορία. Στα τέλη του 3ου αιώνα οι κυρώσεις περιορίστηκαν σε περιουσιακό επίπεδο⁷¹, μετά δύομισυ όμως αιώνες, επί του Ιουστινιανού⁷², η στάση του νομοθέτη απέναντι στους αιμομεικτες έγινε και πάλι πολύ σκληρή.

Με το πέρασμα των αιώνων η Εκκλησία όλο και περισσότερο επέβαλλε την αξίωσή της για αποκλειστικότητα στον τομέα της ρύθμισης των γαμικών σχέσεων. Έτσι, στα τέλη του 7ου αιώνα, με τους κανόνες της συνόδου του Τρούλλου (Πενθέκτης) επεκτάθηκαν τα γαμικά κωλύματα⁷³. Στην επέκταση αυτή ανταποκρίθηκε ο πολιτειακός νομοθέτης μισόν αιώνα αργότερα. Με τις διατάξεις δηλαδή της Έκλογής των σύρων αυτοκρατόρων θεωρήθηκε αιμομειξία κάθε γενετήσια σχέση ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος μέχρι και τον 6ο βαθμό ή σε συγγενείς εξ αγχιστείας μέχρι και τον 4ο ή σε πρόσωπα συνδεόμενα με δεσμούς πνευματικής συγγένειας από το βάπτισμα. Παράλληλα υπήγαγε ο νομοθέτης στην έννοια της αιμομειξίας και κατέστησε με αυτό τον τρόπο αξιόποινες ορισμένες «τριγωνικές» σχέσεις, όπως για παράδειγμα τη σχέση του ίδιου άνδρα (συγχρόνως ή διαδοχικώς) με δύο αδελφές ή με μάνα και κόρη⁷⁴.

Οι ποινές της αιμομειξίας διαφοροποιούνταν στο δίκαιο της Έκλογής ανάλογα με τη στενότητα της συγγένειας και κυμαίνονταν από θάνατο, στις πιο βαριές περιπτώσεις, μέχρι ακρωτηριασμό της μύτης ή ραβδισμό στις πιο ελαφρές. Η ποινική αυτή με-

71. Βλ. γενικώς C. 5.4.17 (έτ. 295). Πρβλ. και TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899 (ανατύπωση Graz, 1955), σελ. 685 κ.ε. και ZHISHMAN, σελ. 416 κ.ε. (με παραπομπές στις πηγές)· στη γερμανική έκδοση (*Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Wien, 1864) σελ. 215 κ.ε.

72. Βλ. τις Νεαρές 12.1 και 154. Πρβλ. B. SINOGOWITZ, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, σειρά «Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών» (αρ. 21), Αθήνα, 1956, σελ. 99 κ.ε.

73. Βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα, 1992, σελ. 28 κ.ε.

74. Έκλογή 17.25-26, 33-34 και 37 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232, 236 κ.ε.). Πρβλ. και SP. N. TROIANOS, «Die Wirkungsgeschichte» (ό.π., σημ. 24), σελ. 96 κ.ε.

ταχείριση των αιμομεικτών διατηρήθηκε και από τους μακεδόνες αυτοκράτορες στη νομοθεσία τους, ώστε — θεωρητικώς τουλάχιστον — εξακολούθησε να ισχύει μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους⁷⁵.

Βέβαια και στο θέμα της αιμομειξίας ανακύπτει το ίδιο ερώτημα, όπως και στη μοιχεία και την πορνεία, σε ποια δηλαδή έκταση και σε ποιους κύκλους εφαρμόζονταν οι διατάξεις αυτές. Επειδή οι γαμικές σχέσεις στην αυτοκρατορική οικογένεια και στην αριστοκρατία γενικότερα αποτελούν μέρος της πολιτικής ιστορίας, είναι οι πληροφορίες που μας δίνουν οι ιστορικοί και οι χρονογράφοι αρκετά πλουσιότερες από εκείνες για χώρους πολύ περισσότερο προσωπικούς. Έτσι φαίνεται ότι οι αιμομεικτικές σχέσεις στους παρπάνω κύκλους δεν ήταν κάτι το ιδιαίτερα σπάνιο⁷⁶.

Είδαμε μέχρις εδώ το πλαίσιο των περιορισμών ως προς τη γενετήσια ζωή που ο κοσμικός νομοθέτης επέβαλλε στους κατοίκους της βυζαντινής επικράτειας. Μερικές από τις σχετικές απαγορεύσεις αποτελούσαν επανάληψη παλαιότερων ορισμών, άλλες πάλι υπήρξαν αποτέλεσμα, άμεσο ή έμμεσο, της ηθικής διδασκαλίας του χριστιανισμού. Πέρα από τους περιορισμούς αυτούς ίσχυαν και άλλοι που απέρρεαν όχι από λόγους ηθικούς υπό στενή έννοια, αλλά μάλλον διοικητικούς ή/και κοινωνικούς. Γι' αυτό και η παράβαση των σχετικών απαγορεύσεων δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως αξιόποινη πράξη από τον γενετήσιο χώρο. Σε αυτούς τους περιορισμούς εντάσσεται η απαγόρευση του γάμου επιτρόπου και επιτροπευμένης, πριν η πρώτη συμπληρώσει τα 25 χρόνια και ο δεύτερος λογοδοτήσει επί της διαχείρισής του⁷⁷. Απαγορευόταν επίσης στους άρχοντες, να συνάψουν αυτοί οι ίδιοι, οι κατιόντες ή οι οικείοι τους γάμο με γυναίκα από την επαρχία, την οποία διοικού-

75. Βλ. *Εισαγωγή* 40.60-62 / *Πρόχειρος Νόμος* 39.63, 69 και 72 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 365 και 224 κ.ε. αντιστοίχως), Β. 60.37.74-75 και 77 (*BT*, σελ. 2995₁₈-2996₉ και 2996₁₃₋₁₅).

76. Πρβλ. ΛΑΙΟΥ, σελ. 21 κ.ε. (με πλούσιο υλικό). ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Βυζαντινά βασιλικά συνοικεία «μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα, 2000.

77. Βλ. *Εισαγωγή* 16.18-19 / *Πρόχειρος Νόμος* 4.16 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 276 και 126 αντιστοίχως).

σαν, ενόσω διαρκούσε η εξουσία τους⁷⁸. Εδώ ανήκουν επίσης οι απαγορεύσεις λόγω διαφοράς θρησκειύματος⁷⁹.

Το συμπέρασμα από όσα αναφέρθηκαν μέχρις εδώ είναι ότι κατά την πολιτειακή έννομη τάξη επιτρέπονταν οι γενετήσιες σχέσεις μεταξύ ετερόφυλων προσώπων του ίδιου κατ' αρχήν καθεστώτος από πλευράς ελευθερίας, εφόσον οι σχέσεις αυτές εμφάνιζαν τα στοιχεία της μονιμότητας, υπήρχαν δηλαδή τα χαρακτηριστικά γάμου ή παλλακείας. Βλέπουμε ότι το πολιτειακό δίκαιο αρκέσθηκε σε περιορισμούς αναφερόμενους στο προσωπικό επίπεδο των σχέσεων, χωρίς να προχωρεί σε εξειδικεύσεις που αφορούν σε άλλους τομείς των γενετήσιων σχέσεων. Ο λόγος υπήρξε πιθανότατα ότι τέτοιου είδους εξειδικεύσεις άφηναν αδιάφορη την πολιτειακή έννομη τάξη. Πέρα όμως από αυτό λείπουν σε τόσο ευαίσθητες περιοχές και τα μέσα ελέγχου για τη διαπίστωση τυχόν παραβάσεων.

Η κανονική νομοθεσία

Τελείως διαφορετική είναι η εικόνα που παρέχει ο χώρος της Εκκλησίας. Εκεί από πολύ ενωρίς εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον,

78. Βλ. γενικώς C. 5.2.1 (έτ. 380). Στη νομοθεσία των Μακεδόνων αποδόθηκε η διάταξη ως εξής: «Οὐ χρή τοὺς ἄρχοντας ἐξ ἐκείνης τῆς ἐπαρχίας, ἧς ἄρχουσι, μνηστεύεσθαι. Εἰ δὲ τοῦτο ποιήσωσιν, ἔξεστι τῇ κόρῃ καὶ ταῖς γονεῦσιν αὐτῆς ἢ ἐπιτρόποις ἢ κουράτορι παρατεῖσθαι τὸν γάμον καὶ κερδαίνειν τοὺς ἀρραβώνας. Τοῦ αὐτοῦ κρατοῦντος καὶ ἐπὶ υἱῶν καὶ ἐκγόνων καὶ συγγενῶν καὶ δομεστίων καὶ συγκαθέδρων καὶ ἐπὶ πάντων τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐὰν κατὰ σπουδὴν τοῦ ἄρχοντος ἐμνηστεύσαντο. Εἰ μέντοι καὶ μετὰ τὴν ἀρχὴν βούλεται ἡ κόρη συναφθῆναι αὐτῷ, ἔρρωται ὁ γάμος» (*Εισαγωγή* 15.6 / *Πρόχειρος Νόμος* 2.8, *JGR*, τόμ. II, σελ. 273 και 123 αντιστοίχως). Ανάλογη διάταξη περιέχεται και στον C. 5.7.1 (= B. 28.5.39 [*BT*, σελ. 1352₂₁-1353₉]). Πρβλ. ακόμη και D. 23.2.42.1 (= B. 28.5.7.1 [*BT*, σελ. 1346₁₆₋₁₇]). Την απαγόρευση επεξέτεινε ο Λέων Σ' με τη Νεαρά 23 και ως προς τις θυγατέρες των διοικητών των επαρχιών. Βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 102 κ.ε.· πρβλ. NOAILLES - A. DAIN, *ό.π.*, σελ. 90 κ.ε.

79. Βλ. τη σημ. 20. Πρβλ. SP. TROIANOS, «Der "Andere" im kanonischen Recht der Ostkirche: Die Mischehen», *Identité et Droit de l'Autre*, σειρά «Studies in Comparative Legal History. A Robbins Collection Publication», University of California at Berkeley, 1994, σελ. 89-102 (σελ. 99 κ.ε.) = Ο ΙΑΙΟΣ, *Historia et Ius*, τόμ. II, Αθήνα, 2004, σελ. 445-461.

ως γινόμενο πολλών παραγόντων που δεν είναι εύκολο να αναλυθούν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης⁸⁰.

Το αποστολικό χωρίο *Τίμιος ὁ γάμος ἐν πᾶσιν καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος*⁸¹ δεν ἄφηνε πολλά περιθώρια για τον χαρακτηρισμό των ερωτικών περιπτώσεων ἐπὶ ἀνω στη συζυγική κλίση ως ἠθικῶς ἐπιφύγων. Για την τιμότητα ὁμως του γάμου οι ἀπόψεις του ἐκκλησιαστικοῦ νομοθέτη ἦταν ἀρκετὰ διαφορητικές ἀπὸ ἐκείνες του πολιτειακοῦ. Πρῶτον, ἐκεῖνος δεν ἦταν διόλου διατεθειμένος να δεχθεῖ ἀπεριόριστο ἀριθμὸ γάμων και για την παλλακεία ἀς μὴ γίνεται καλύτερα λόγος. Δεύτερον, για την καθαρότητα του θεσμοῦ του γάμου και, ἐπομένως, των γενετήσιων σχέσεων, που μόνο σε αὐτὸ το πλαίσιο ἐπιτρέπονταν, ἰδιαίτερα ἐπέμεινε ἡ Ἐκκλησία στην ὅσο το δυνατόν μεγαλύτερη ἐπέκταση των γαμικῶν κωλυμάτων. Τα προβλήματα γύρω ἀπὸ τους διαδοχικούς γάμους⁸² και τα γαμικά κωλύματα⁸³ εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστά και δεν θα ἐπεκταθῶ σε αὐτά.

Ἐξυπακούεται ὅτι ὅσες πράξεις ἦταν ἀξιόποινες κατὰ το κοινὸ ποινικὸ δίκαιο ἀποτελοῦσαν και κανονικά ἀδικήματα για την Ἐκκλησία. Ἐπιπλέον ὁμως και ὅλες οι παραβάσεις των ἐιδικῶν ἀπαγορεύσεων που θέσπισαν οι ἱεροὶ κανόνες. Με τις ἀπαγορεύσεις αὐτὲς προσδόθηκε ἀξιόποινος χαρακτήρας και σε ἄλλες μορφές γενετήσιων ἱκανοποίησης, ἀγνωστες — ἢ μάλλον ἀδιάφορες — στο πολιτειακὸ δίκαιο. Πιο πρόσφορο παράδειγμα εἶναι ο ἀυναμισμὸς τόσο ἀνδρῶν ὅσο και γυναικῶν⁸⁴.

80. Πρβλ. πιο πάνω τη μελέτη ἀρ. II («Τύποι ερωτικῆς "ἐπικοινωνίας" στις βυζαντινὲς νομικὲς πηγές»), και Ε. KISLINGER, «Sexualität. II. Byzanz», στο *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. 7 (1995), στ. 1813-1816.

81. Πρὸς Ἐβραίους 13.4.

82. Το θέμα του ἀριθμοῦ των ἐπιτρεπόμενων γάμων ρυθμίστηκε οριστικά με τον *Τόμο τῆς Ἐνώσεως* (ἔτ. 920) που ἀπαγόρευσε ἀπολύτως τον τέταρτο γάμο και ἐπέτρεψε ὑπὸ προϋποθέσεις τον τρίτο. Βλ. την ἐκδοση του τόμου στον L.C. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, σειρά «CFHB» (ἀρ. 20), *Dumbarton Oaks*, 1981, σελ. 58-68.

83. Ὅλη ἡ ἐξέλιξη τῆς διαδοχικῆς ἐπέκτασης των κωλυμάτων παρουσιάζεται πολὺ ἀναλυτικά ἀπὸ τον Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στο βυζαντινὸ δίκαιο*, σειρά «Θρακικὲς νομικὲς μελέτες» (ἀρ. β), Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1985, σποραδικά.

84. Βλ. παραπομπές πιο πάνω στη μελέτη ἀρ. II («Τύποι» κλπ.), σελ. 60 κ.ε. και πιο κάτω στη μελέτη ἀρ. IV σελ. 192 κ.ε.

Σε ἄλλες περιπτώσεις οι ἐιδικὲς ἀπαγορεύσεις των κανόνων ἐξυπηρετοῦσαν την πρόληψη και ὄχι την καταστολή. Ἔτσι, για παράδειγμα, ἀπαγορεύονταν γενικῶς (δηλαδή ὄχι μόνο για κληρικούς και μοναχούς) τα κοινὰ λουτρά ἀνδρῶν και γυναικῶν, τα ἀσεμνα θεάματα και οι αἰσχρὲς ἀπεικονίσεις, ὡστε να ἀποφεύγεται ἡ πρόκληση γενετήσιων διέγερσης⁸⁵.

Ἀνέφερα ἤδη ὅτι οι σαρκικὲς σχέσεις των συζύγων ἦταν ἀπολύτως ἀνεκτὲς ἀπὸ την Ἐκκλησία⁸⁶. Δεν ἀφέθηκε ὡστόσο στην ἀπόλυτη διάκριση των συζύγων ἡ διαμόρφωση αὐτῶν των σχέσεων. Ἐπιβλήθηκαν λοιπὸν πολλοὶ περιορισμοὶ τόσο ὡς πρὸς τον χρόνο ὡς και ὡς πρὸς τον τρόπο πραγματοποίησης των ἐπαφῶν. Πρῶτα ὡς πρὸς τον χρόνο: ἀπαγορεύτηκε ἡ συνεύρεση κατὰ τις ἡμέρες των νηστειῶν (Τετάρτες και Παρασκευὲς ὅλων των ἐβδομάδων και τις μακρὲς περιόδους νηστειᾶς), ἐπιπλέον δε τα Σάββατα και τις Κυριακὲς, ἐπειδὴ κατὰ τις ἡμέρες αὐτὲς, ἀφιερωμένες στην ψυχικὴ ἀνάταση, πρέπει ἡ ἱκανοποίηση των ἀναγκῶν της σάρκας να περιορίζεται στο ἐλάχιστο⁸⁷. Ἐνας πρόχειρος ὑπολογισμὸς ὁμως δείχνει, ὅτι μόλις ὑπολείπονται 100 μέρες τον χρόνο, ἀπὸ τις οποίες πρέπει βέβαια να ἀφαιρεθῶν και οι κρίσιμες για τις γυναῖκες μέρες⁸⁸.

85. Βλ. τους κανόνες 30 τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας, 60 τῆς συνόδου τῆς Καρχηδόνος, 51 και 100 τῆς Πενθέκτης συνόδου και 22 τῆς Ζ' Οικουμενικῆς συνόδου (JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 143, 297 κ.ε., και τόμ. I.1, σελ. 188 κ.ε., 236 κ.ε., 282 κ.ε. ἀντιστοίχως· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 197 και 465, τόμ. Β', σελ. 424 κ.ε., 545 και 642 κ.ε. ἀντιστοίχως).

86. Χαρακτηριστικὸ εἶναι το ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ την *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*, ἓνα κείμενο ἐιδικοῦ σκοποῦ που γράφτηκε το 1641 ἀπὸ τον κρητικὸ μοναχὸ Ἀγάπιο (Ἀθανάσιος) Λάνδο: «Ὅταν εἶναι ἡ χρῆσις τούτων τῶν ἀφροδισιαίων πράξεων διὰ τὴν αἰξῆσιν τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὸ Θεῖκον πρόσταγμα καὶ γίνεται μετὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, ὡς οἱ ἱεροὶ τῶν Πατέρων νόμοι διακελεύουσι, δὲν εἶναι ποσῶς ἀμάρτημα.» Βλ. *Βιβλίον ὠριότητων καλούμενον Ἀμαρτωλῶν σωτηρία, συντεθέν εἰς κοινήν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητῆ τοῦ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει τοῦ Ἁθῶ ἀσκήσαντος*, Θεσσαλονίκη, 2008 (βάσει τῆς ἐκδόσεως Βενετίας, 1851), σελ. 57.

87. Βλ. παραπομπές στους κανόνες και τα ἐρμηνευτικά ἐργα πιο πάνω στη μελέτη ἀρ. II («Τύποι» κλπ.), σελ. 65 κ.ε.

88. Ἐπίσημη κανονικὴ ἀπαγόρευση για τις ἡμέρες αὐτὲς δεν ὑπῆρχε, ἐκτός ἀπὸ την ἀποδοκιμασία στα διάφορα ἐξομολογητάρια, στα οποία περιέχονται ἐρωτήσεις των πνευματικῶν πρὸς τις γυναῖκες, ὅπως ἡ παρακάτω: «Μήπως ὅταν ἔχῃς τὰ καταμήνια σου [...] κοιμᾶσαι μετὰ τὸν ἄνδρα σου καὶ ἀμίγεςσαι, καὶ δὲν

Το ότι οι σύζυγοι καθίστανται με τον γάμο «σαρξ μία» εμφανίζεται συχνά στα κανονικά κείμενα. Το γεγονός όμως αυτό δεν τους παρέχει καμιάς μορφής «ασυδοσία» στον ερωτικό τομέα. Τόσο οι Πατέρες της Εκκλησίας όσο και οι ερμηνευτές των ιερών κανόνων, περιορίζοντας τις δυνατότητες των συζύγων, δίδαξαν ότι επιβάλλεται η «δικαία χρήσις» των συζυγικών μελών.

Λιγότερο οι κανόνες και περισσότερο τα διάφορα εξομολογητικά εγχειρίδια προσδιορίζουν με πολλή κατηγορηματικότητα (ώστε να μην υπάρξουν περιθώρια παρανοήσεων) το πλαίσιο αυτής της δικαίας χρήσεως. Η γενετήσια πρακτική που συγκεντρώνει τα περισσότερα πυρά είναι η λεγόμενη παρά φύσιν, και η αιτιολογία είναι απλή: επειδή θεωρείται προσβολή του Δημιουργού, να γίνεται χρήση οργάνων του σώματος για την εξυπηρέτηση σκοπού άλλου από εκείνον, για τον οποίο πλάστηκαν. Το ίδιο περίπου ισχύει και για τον στοματικό έρωτα που επίσης αποδοκιμάζεται έντονα στις πηγές του κανονικού δικαίου⁸⁹.

Από την παραπάνω έκθεση συνάγεται ότι η επέμβαση του εκκλησιαστικού νομοθέτη σε ένα πεδίο προσωπικών σχέσεων ιδιαίτερα ευαίσθητο υπήρξε όχι μόνο πολύ εντονότερη από εκείνη του κοσμικού (πολιτειακού) νομοθέτη, αλλά και ποιοτικά διαφορετική. Το τελευταίο αυτό οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο ότι τα όργανα της Εκκλησίας είχαν μέχρι ενός σημείου τη δυνατότητα — μέσω της εξομολογήσεως — να ελέγξουν την τήρηση των επιταγών και απαγορεύσεων της κανονικής νομοθεσίας. Έτσι ερμηνεύεται και το φαινόμενο που επισημάνθηκε αρκετές φορές πιο πάνω, ότι πολλών αξιόποινων πράξεων γύρω από τη σεξουαλική ζωή είχε πολύ πε-

φυλάττεσαι έως έπτά ημέρας του καθαρισμού σου;» Βλ. Α. J. ALMAZOV, «Prilozhenie, I-II, k. Tajnoj ispovedi v Pravoslavnoj Vostočnoj Cerkvi», *Zapiski imperatorskago novorossijskago Universiteta*, έτ. 1895. Η διάχυτη ωστόσο πεποίθηση (που ενισχυόταν και με την παρακανονική φιλολογία), ότι τα παιδιά που συλλαμβάνονται στη διάρκεια των ημερών αυτών είναι θνησιγενή ή πάσχουν από βαριές ασθένειες (λόγω της «ακαθαρσίας» της μητέρας τους) αποτελούσε έναν πολύ ισχυρό ανασχετικό παράγοντα. Πρβλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΙΑΝΟΣ, «Τα "γυναικεία πάθη" και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1988 [1991], σελ. 29-46.

89. Πρβλ. πιο πάνω τη μελέτη αρ. II («Τύποι» κλπ.), σελ. 73 κ.ε.

ριοριστεί η δίωξη, σε τρόπο ώστε όχι σπάνια να παρατηρείται αντικατάσταση της ικανοποίησης της ποινικής αξιώσεως της Πολιτείας από εκείνη της Εκκλησίας.

Σπύρος Ν. Τρωιάνας,
... *Εἰς σάρκα μίαν;*
Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινῶν κατὰ και παρά το δίκαιον.

Ἡρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Πρωτότυπη ἔκδοση.

... *Εἰς σάρκα μίαν;*
Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινῶν
κατὰ και παρά το δίκαιον

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγῆς, προσαρμογῆς
και οποιασδήποτε ἄλλης εκμετάλλευσης ἢ χρήσης
κατοχυρωμένα για ὅλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ἡρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Ἡρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-204-8